

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda əhali istehlakının ekonometrik modelləşdirilməsi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hüseynli Nigar Dədəbəy

BAKI -2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____” _____ 2019-cu il

“Azərbaycanda əhali istehlakının ekonometrik modelləşdirilməsi”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Ekonometriya

Magistrant
Hüseynli Nigar Dədəbəy

_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.e.d., prof.Həsənli Yadulla Həmdulla

_____ **imza**

Proqram rəhbəri
b.m.,i.ü.f.d.Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof.Kəlbəyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

**" The current and potential impacts of the Fourth Industrial Revolution in the country`s economies
Abstract**

Relevance of research: Population's consumption costs are one of the main indicators of socio-economic development of the country. Studying the structure of population consumption, the direction of socio-economic development, division of income, social inequality and so on. issues can be applied. Also determining the dependence of the population on consumption in the economy, it provides a multiplicative effect on the total income of each unit of money spent on the country's overall income (by estimating the consumption pattern, finding the ultimate consumptive consumption, and finding the costs multiplier). The obtained results can be used to build and implement an effective economic policy.

Purpose and Objectives of the Research: The purpose of the dissertation is to investigate the theoretical and methodological and practical aspects of the statistical assessment of the standard of living, to analyze the living standards of the population in the country, and to draw relevant conclusions and recommendations.

Methods of investigation used: Analysis, synthesis, survey, summarization

Survey Information: The statistical data required to carry out sectoral analysis have been obtained from the Azerbaijan Statistical Commission database. It has also been widely used in scientific research, articles and magazines that have been used lately.

Research restrictions: Requires broader practical information.

The scientifically-practical significance of the results is that the use of suggestions, conclusions, recommendations based on its main provisions may allow the development of the banking system.

Scientific-practical significance of the research: Due to the low theoretical-practical researches in this direction, ways to improve the foreign investment environment in Azerbaijan are based on the results obtained. The research will be a source of information for future investigations in this area.

Key words: population, consumption, statistics

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul
BƏT	Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
MHS	Milli Hesablar Sistemi
İQİ	İstehlakçı Qiymətləri İndeksi
NK	Nazirlər Kabineti
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
ADF	Genişləndirilmiş Dikey-Fuller
Məs.	Məsələn

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	7
I Fəsil ƏHALİ İSTEHLAKININ EKONOMETRİK MODELƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ	10
1.1. Əhali pul gəlirləri və istehlakının həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması rolunun təhlili.....	10
1.2. Keynsin “səmərəli tələb” nəzəriyyəsi.....	27
1.3. Keyns tipli istehlak funksiyası və xərclər multiplikatoru.....	40
II Fəsil: İSTEHLAK FUNKSİYASININ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI TİMSALINDA EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏHLİLİ	49
2.1 İstehlak funksiyası parametrlərinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....	49
2.2 Əhali istehlakının multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi.....	56
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	60
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	62
Cədvəl siyahısı.....	67
Diagram siyahısı.....	67
Şəkil siyahısı.....	67
Qrafik siyahısı.....	68

GİRİŞ

Tədqiqatın aktualığı. Əhalinin istehlak xərcləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Əhali istehlakının strukturunu öyrənməklə, sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətini, gəlirlərin bölgüsünü, sosial bərabərsizliyi və s. məsələləri tətbiq edilə bilər. Həmçinin iqtisadiyyat elmində əhali istehlakının gəlirdən asılılığını müəyyən etməklə, xərclənən hər vahid pulun ölkənin ümumilikdə gəlirlərini hansı multiplikativ effekt verilməsini təmin edir (Keynsin istehlak modelini qiymətləndirib istehlaka son hədd meyilliliyini tapmaqla, xərclər multiplikatorunu tapmaqla). Alınmış nəticələr effektiv iqtisadi siyasətin qurulmasında və həyata keçirilməsində istifadə edilə bilər.

Fiskal, istənilən dövlətdə əhalinin əldə etdiyi gəlirlərin tənzimlənməsi gündəmdə olan problemlərdən biridir. Ancaq təcrübədən məlum olur ki, bu problem iqtisadi nöqteyi-nəzərdən gücsüz, azadlığa dair prinsiplərdən xəbərsiz, diktatura rejimində olan dövlətlərdə, o cümlədən transformasiya iqtisadiyyatlı dövlətlərdə daha ciddi hal alır. AR-nın da transformasiya iqtisadiyyatlı dövlətlərdən olduğunu əsas götürsək onda əhali gəlirləri, onun təşkil edilməsi, bölgüsü və yenidən bölgüsünün tənzimlənməsi istiqamətində situasiyanın öyrənilməsinin gündəmdə olan məsələ olduğunu qeyd etmək mümkündür.

Müstəqillik əldə olunmazdan əvvəlki illər ərzində əhalinin gəlirləri və onların qazanılma yerləri azalaraq dövlətdə ciddi şəkildə qeyri-bərabərlik ortaya çıxardı. Nəticədə bazar əlaqələrinə keçidin başlanğıc dövrlərində yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi, işsiz insanların və səfalət içində yaşayanların lap da çoxalması, təbəqələşmə prosesinin intensiv hal alması və s. buna bənzər bir çox hallar dövlətin sosial-iqtisadi problemlərinin yoluna qoyulmasında bəzi çətinliklər meydana gətirdi. Bu səbəbdən də, dövlətdə qlobal tələblərə uyğun gələn sosial müdafiə sisteminin yaradılması, əhali gəlirlərinin normal səviyyəyə gətirilməsi, yenidən gəlir bölgüsü işlərinin görülməsini tələb edirdi.

Müstəqilliyin ilk illərində ölkəmiz böyük iqtisadi çətinliklərlə qarşılaşılsa da, sonralar ardıcıl aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində müsbət nəticələr əldə olunmağa başlamış və iqtisadi inkişafın təzə modeli – Azərbaycan modeli ortaya çıxmışdır. Bu model əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında, qiymətlərin kəskin artımının qarşısının alınmasında, rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşmasında, ölkə iqtisadiyyatının xaosdan çıxıb çiçəklənməsində böyük rol oynadı. Azərbaycan modeli üzrə həyata keçirilən siyasət tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinin də baş verməsinə səbəb oldu.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Y.H.Həsənlinin “Cihan Bulut. Azərbaycan Ekonomisində Temel Üretim Faktörlerinin Milli Gelire Etkisinin Cobb Douglas Üretim Fonksiyonu İle Değerlendirilmesi, Theory and practice”, “Equilibrium prices model for sectors of Azerbaijan economy based on input-output tables// ecomod”, “İstehlak funksiyası və vergi multiplikatoru”, “İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi”, “Ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin reqresiya modeli” əsərlərini eyni zamanda B.T.Xəlilov, A.N.Fərzəliyev, T.H.Məlikov araşdırmalarının qeyd etmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin əsas məqsədi yaşam səviyyəsinin statistik təhlilinin praktiki və eyni zamanda nəzəri-metodoloji aspektlərini tədqiq etmək ölkə daxilində əhalinin yaşam səviyyəsini təhlil qiymətləndirmək və uyğun nəticə və təkliflər tərtib etməkdən ibarətdir. Əsas məqsədə əsasən aşağıdakı vəzifələrin icrası vacib sayılmışdır:

-Əhali istehlakının ekonometrik modelləşdirilməsinin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi;

- Əhali pul gəlirləri və istehlakının həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması rolunun təhlili

- Keynsin “səmərəli tələb” nəzəriyyəsi və keyns tipli istehlak funksiyası və xərclər multiplikatoru

- İstehlak funksiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatı timsalında ekonometrik qiymətləndirilməsi və təhlili

- Əhali istehlakının multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti AR əhalisinin istehlakının statistik göstəriciləri, obyektı isə AR əhalinin həyat səviyyəsinin müxtəlif aspektlərdən təhlili prosesidir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı analiz, sintez, təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat zamanı bir çox maneə və məhdudiyyətlərlə rastlaşdır. Tədqiqat aparılmasına mane olan əsas səbəblər kimi qeyd edə bilərik ki, mövzu ilə bağlı yetərinə elmi-praktik, nəzəri-metodoloji materialların çatışmamazlığı, kifayət qədər informasiya bazasının olmaması başlıca məhdudiyyətlərdən sadəcə bir neçəsi idi.

Nəticələrin elmi-praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddələrinə əsaslanan təkliflərdən, nəticələrdən, tövsiyələrdən istifadə olunması bank sisteminin inkişaf etdirilməsinə imkan verə bilər.

İşin strukturu. Dissertasiya işi, giriş, 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil ƏHALİ İSTEHLAKININ EKONOMETRİK MODELLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Əhali pul gəlirləri və istehlakının həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması rolunun təhlili

İnsanların yaşamaq və işləmək üçün ərzaq, geyim, məişət, tikinti və ofis avadanlıqlarına, dərman preparatlarına və başqa bir çox zəruri vasitələrə ehtiyacı vardır. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı sahələrində, fabriklər və zavodlarda istehsal edilir. Sonra hazır məhsullar satış üçün bazarlara, marketlərə daşınır. Məhsul istehsal edənlərə istehsalçı, bu məhsullardan istifadə edənlərə isə istehlakçı deyilir.

«İstehlak» sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. Mənası — «sərf etmə», «işlətmə» deməkdir.

İnsanların yaşamaq, sağlamlıqlarını qorumaq və normal fəaliyyət göstərmək üçün lazımlı olan hər məhsulu almağa ixtiyarı vardır.

Bazar əlaqələri mühitində şirkətin istehsal-satış işlərinin yararlı olması onun bazara, alış motivlərinə, istehlakçıların tələbatına uyğunlaşma dərəcəsindən asılıdır. Yəni, satış mərkəzində o müəssisələr maksimum istehsal-satış göstəriciləri əldə edirlər ki, onlar istehlakçıların tələbatını tam ödəyən, onlara daha çox xeyir verən mallar buraxır və nəticədə isə bazarda daha dayanıqlı mövqedə olurlar.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək bu cür qənaətə gəlmək olar ki, marketinq təşkilatın və müxtəlif şəxslərin mənfəət (fayda) qazanmaq və yaxud qarşısına qoyduğu digər məqsədə çatmaq üçün istehlakçının ehtiyaclarının, çətinliklərinin tədqiq edilməsinə və bu ehtiyacların qarşılınmasına istiqamətlənmiş fəaliyyət növüdür. O, istehlakçıların ehtiyaclarının tədqiq edilməsini, onlara müvafiq məhsulların istehsal olunmasını, satılmasını və satış sonrası servis xidmətinin təşkilini və xidmətin göstərilməsini, o cümlədən istehsal olunmuş məhsulların qiymətinin müəyyən edilməsi üzrə əməliyyatları əhatə edir.

Şəxsi tələbatını ödəmək üçün mal, iş və xidmətdən yararlanan, onları alan, , sifariş vermək istəyən şəxs. Şərh: Bu anlayış «İstehlakçıların hüquqlarının

müdafiəsi haqqında» AR nizamnaməsinin «Əsas anlayışlar» maddəsindən əldə edilmişdir. Böyük qara hərflərlə yazılmış şəxs sözünə diqqət yetirək. Bilirik ki, şəxs hüquqi və fiziki ola bilər. Bu səbəbdən də Azərbaycan qanunvericiliyinə rəğmən, əksər dövlətlərin uyğun qanunlarından fərqli olaraq, hüquqi şəxs də istehlakçı sayılır. Əksər dövlətlərin uyğun qanunlarında şəxs sözü artıq insan sözü ilə əvəz olunur və əldə edilən məhsulun gəlir qazanılması üçün alınmadığı göstərilir. Ancaq bu an mübahisəli məqamlar nəzərə çarpır. İnsan özünə şəxsi avtomobil alırsa və onu şəxsi ehtiyacını qarşılamaq üçün tətbiq edirsə, bu zaman həmin insan istehlakçı sayılır, yox əgər o, bu avtomobillə hər hansı bir zaman məsafəsində pul əldə edirsə, bu insan artıq həmin avtomobilin istehlakçısı rolunda çıxış etmir. Belə bir nəticə alınır ki, istehlakçı anlayışına «gəlir qazanmamaq» ifadəsini əlavə etsək, eyni bir insan, eyni bir məhsulun istehlakçısı kimi 2 rolda çıxış edir.

İqtisadi mənada, istehlakçı şəxsi tələbatını qarşılamaq üçün məhsullardan yararlanan, bu məhsulları alan, sifariş verən, sifariş vermək istəyən şəxsdir. Cəmiyyətdə mövcud olan bütün şəxslər istehlakçı hesab olunur. Bu nöqtəyə nəzərdən istehlakçıların və insanların hüquqlarının müdafiə edilməsi deməkdir. Ona görə ki, insanların şəxsi ehtiyacları onların iqtisadi və sosial-mədəni ehtiyacları deməkdir. Başqa sözlə desək, anadan olan bütün insanlar bir istehlakçı olur. Bunun üçün heç də hər zaman ticarət, iaşə və yaxud məişət xidmət obyektinə getməyiniz gərək deyil. Evdəyənkən, televizor izləyərkən, radio dinləyərkən də siz bir istehlakçı olursunuz.

Dünya əhalisinin rahatlığının bir sıra fərqli cəhətlərini bildirən statistika göstəricilərinin tərtib olunması sektorunda böyük təcrübə əldə etmişdir. Burada biz əhalinin yaşam səviyyəsini tədqiq etmək üçün müasir dövrdə istifadə edilən əsas sosial-iqtisadi indikatorları yoxlayacağıq.

- 1) əhalinin yaşam səviyyəsini və sosial tərəqqisinin ümumi indikatorları;
- 2) insanların şəxsi gəlirlərini ifadə edən göstəricilər;
- 3) ölkə əhalisinin xərcləri və istehlakını ifadə edən göstəricilər;

4) yaşam səviyyəsinə əsasən əhalinin diferensiya edilməsi göstəriciləri.

Ölkə əhalisinin yaşam şəraitini ifadə etmək üçün 4 səviyyə ayırd edilir:

1) bolluq (adamların tərəqqisini təmin edən nemətlərdən istifadə etmək)

2) normal səviyyə (insanların intellektual və eyni zamanda fiziki qüvvəsinin bərpasını təmin edən, elmi nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırılmış standartlar üzrə nemətlərin əlverişli şəkildə istehlakı);

3) kasıblıq (işçi qüvvəsinin ikinci dəfə istehsalı üçün iş qabiliyyətinin sabit saxlanması səviyyəsində nemətlərin istehsal edilməsi);

4) dilənçilik (insanların həyata tutunmaq qabiliyyətini sabit saxlamağa səbəb olan nemətlərin və xidmətlərin ən az istehlal edilməsi).

Yaşam səviyyəsi statistikasının vacib vəzifəsi ölkə əhalisinin yaşam səviyyəsi göstəricilərinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi metodologiyasını və eyni zamanda yaşam səviyyəsinə təsir göstərən amillərin tədqiq edilməsi üsullarını tərtib etməkdən ibarətdir.

İctimai-iqtisadi kateqoriya kimi ölkə əhalisinin yaşam səviyyəsi insanların mənəvi, maddi, məişət ehtiyaclarının təmin edilməsinə ibarətdir. Maddi tələbatlar dedikdə, ərzaq məhsulları, ayaqqabı, geyim, mədəni və məişət xidmətləri və s. aiddir. Məişət xidmətlərinə isə kommunal xidmətlər, o cümlədən tibbi xidmətlər, nəqliyyat və rabitə xidmətləri başa düşülür. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin optimallaşdırılma xarakteristikası kimi "yaşam tərz" yaşam səviyyəsi anlayışının həlledici komponentidir.

Ölkə əhalisinin yaşam səviyyəsinin statistik tədqiqinin mühüm istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir :

1) ölkə əhalisinin ictimai-iqtisadi rahatlığının kompleks və ətraflı xarakteristikası;

2) ölkə əhalisinin yaşam səviyyəsinə ayrı-ayrı ictimai-iqtisadi amillərin təsirinin səviyyələrinin, onların tərkibi və dinamikasının tədqiqi;

3) ictimai-iqtisadi yardıma ehtiyacı olan və əhalinin az təmin edilmiş səviyyələrinin xarakteristikası. Yaşam səviyyəsi və onun dinamikası mühüm

ölçüdə məhsuldar qüvvələrin tərəqqi səviyyəsi və tutumu ilə, gəlirlərin ikinci dəfə bölüşdürülməsiylə, ölkədaxili sərvətin quruluşuyla, istehsal və ölkədaxili məhsuldan istifadəylə müəyyən olunur.

Yaşam səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya olaraq ölkə əhalisinin rahatlığını istehlak nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirir. Mürəkkəb kateqoriya hesab edilən yaşam səviyyəsi bəzi faktorların təsiri hesabına təşəkkül tapır:

1. Dövlətin iqtisadi resurlarının miqdarı və keyfiyyəti, onların tərəqqi səviyyəsi;
2. Ölkə daxilində adambaşına ÜMM-un istehsal edilməsi;
3. Adambaşına düşən pul gəlirləri;
4. Qiymətlərin dəyişməsinə əsasən ümumi və aylıq gəlirin də ona müvafiq olaraq tədricən dəyişməsi;
5. Əmtəə və xidmətlərin tutumu və strukturu;
6. Ölkə daxilində xidmət sektorlarının tərəqqisi və əlverişli yerləşdirilməsi də yaşam səviyyəsinin optimallaşdırılmasına həlledici təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatında ölkə əhalisinin yaşam səviyyəsinin artmasına təsir göstərən faktorlardan əsası ən aşağı əmək haqqının artmasıdır. Əhalinin yaşam səviyyəsi həqiqi gəlirlərin həcmindən asılıdır. Əhalinin gəlirlərə əsasən qruplara ayrılması, xüsusi rəşional büdcəyə malik olan ailələr- aşağı, orta və yüksək gəlirləri olan ailələr qrupuna ayrılır. Buna əsasən, başqa sözlə desək əhalinin minimum gəlirlər kateqoriyasının xərclərinin həcmnin və strukturunun qiymətləndirilməsi üzrə yoxsulluq səviyyəsi müəyyən edilir. Dövlətlərarası statistika təcrübəsində əhalinin həyat səviyyəsi ifadəsi deyil, həyat şəraiti ifadəsi istifadə edilir. Bu anlayışa metodoloji və nəzəri materiallarda bir sıra fərqli təriflər verilir. Misal üçün, Kennet Lanal klassik kitablarda bu göstəricini vacib sosial göstərici sayır. Erik statistik tədqiqatlarda bu göstəricini əhalinin rahat yaşayışı, xoşbəxtlik göstəricisi kimi adlandıraraq, həyat standartlarının mühüm göstəricisi sayır. Həyat şəraitinin öyrənilməsinə bu cür yanaşma tərzii sosial- iqtisadi, eyni

zamanda xarici mühit faktorunu da nəzərə alır. Ona görə ki, xarici mühit insanların sosial- iqtisadi yaşayışının bazisi sayılır.

Dünya təsərrüfat sisteminin tərəqqisinin modern səviyyəsində insan-təbiət qarşılıqlı əlaqələrinin geniş şəkildə tədqiqi və zəruri siyasətin həyata keçirilməsi dövrün aktual problemi sayılır. Xarici mühitin bərpa edilməsi və mühafizə edilməsi, təbii sərvətlərdən əlverişli istifadə bəşəriyyəti narahat edən, cəmiyyətin qazandığı uğurların qorunması, harmonik tərəqqisi yönündə lazımi tədbirlərin icrası deməkdir. Bundan əvvəlki statistik araşdırmalarda ölkə əhalisinin yaşayış şəraitinin statistik tədqiqində xarici mühit faktoru nəzərə alınmırdı. Bu səbəbdən də, iqtisadiyyat sahələrə ayrılmamışdı və statistik analiz də sahələr üzrə həyata keçirilmirdi. Ekoloji problemlərin gündəmdə olması ev təsərrüfatı sahəsinin daha yaxşı tədqiqinə və sahənin tərəqqisinə diqqəti daha da çoxaltmışdır. Ev təsərrüfatı sahəsində istehlak, istehsal və bölgü qanunlarının statistik öyrənilməsi daha çox gündəmdə qalır.

Yaşayış şəraitinin öyrənilməsi üçün ev təsərrüfatında istehsal əlaqələrini tədqiq etmək bir sıra araşdırmaçıları tərəfindən qabağa çəkilir. Ev təsərrüfatına ekoloji, iqtisadi və eyni zamanda sosial vahid kimi nəzər salınır. Məsələyə belə yanaşma yaşayış məntəqələrinin tərəqqisinin tədqiq edilməsinə şərait yaradır. İlkən yaşayış məntəqələrinə ev təsərrüfatlarının toplusu kimi nəzər salınır. Ev təsərrüfatlarının, yaşayış məntəqələrinin yaşayış şəraitinin tədqiq edilməsi birtərəfli olaraq həyata keçirilməli, ekoloji və insan faktoru əsas götürülməlidir. Növbəti araşdırmalar öz istiqamətini sosial-iqtisadi sektordan sosial-ekoloji sektora yönəltməlidir. Ona görə ki, qazanılmış sosial-iqtisadi uğurlar sosial-ekoloji sektorda uzunmüddətli uğursuzluğa yol açır. Modern elmi-texniki informasiyaların ümumiləşməsindən məlum olur ki, xarici mühitin çirklənməsinin mühüm mənbəyinin 44 faizi sənaye və energetika və 41 faizi kənd təsərrüfatı fəaliyyəti hesab edilir. Xarici mühitin vəziyyəti əsasən iqtisadiyyatın sənaye 11 sektorunun tərəqqisi ilə təyin edilir.

Sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti prosesində atmosfer təbəqəsinə çirklənmiş maddələr atılır. Sənaye istehsalı, su obyektlərinin çirklənməsi, nəqliyyat, meşələrdə baş verən yanğınlar xarici aləmə böyük təsir göstərir. Meşə yanğınları təbii şəraitə böyük ölçüdə ziyan vurur. Bununla belə, təbiət və cəmiyyətin əlaqəsi dəyişərək xeyli çətinləşmiş, daha geniş mənə daşımışdır.

Qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, iqtisadi artım ekoloji faktorun nəzərə alınması şərti ilə tətbiq edilməlidir. Günümüzdə ölkə əhalisinin gəlir qaynağı aşağıdakılardır:

1. Əmək haqqı və çalışanların öz əməyi üçün əldə etdiyi başqa ödənişlər;
2. Fərdi əmək fəaliyyəti zamanı qazanılan gəlirlər;
3. İctimai istehlakdan, özəl fondlardan ödənilən ödənişlər və edilən güzəştlər, həyatın sığortası üçün illik ödənişlər;
4. Mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlər (torpaq və müəlliflik hüququ, maliyyə aktivləri, patent və istifadə edilməsi üçün);
5. Fərdi həyətyanı bağ-bağçadan, təsərrüfatdan və s. qazanılan gəlirlər;
6. Sair gəlir mənbələri (lotereya uduşları,). Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən qanuni və kölgə iqtisadiyyatı kontekstində qanunsuz gəlirləri ayırd edirlər.

Axırıncıya təyin olunmuş formada qeydiyyatdan keçməyərək vergidən və nəzərdən yayınmaq metodu ilə qazanılmış gəlirlər aiddir. Həqiqi gəlirlərin səviyyəsi ayrı-ayrı dövlətlər üzrə müqayisə olunarkən onu bu dövlət ərazisindəki sosial-iqtisadi mühitlə əlaqələndirmək mütləqdir.

Gəlirlərin səviyyəsi müqayisə edilərkən bütüm dövlətlərdə görülən sosial tədbirlər də əsas götürülməlidir. Sosial tədbirlərin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmə səviyyəsi həyat səviyyəsinə təsir göstərən faktorlardandır. Gəlirlərə dair informasiyalar müqayisə edilərkən nəzərə alınmalı ki, nominal və həqiqi gəlirlər göstəricisi təkcə məşğul əhali üzrə müəyyən edilir. Bu göstərici işsizlərin həyat səviyyəsini göstərmir. Həqiqi gəlirlər müəyyən edilərkən nominal gəlirlər, vergilər, inflyasiya, manatın alıcılıq qabiliyyəti və digər bir sıra iqtisadi göstəricilər əsas götürülməlidir. BƏT-in verdiyi tövsiyələrinə görə, həqiqi gəlirlər

müəyyən edilərkən nominal gəlirləri istehlak qiymətləri indeksinə ayırmaq zəruridir. Həqiqi gəlirin qiymətləndirilməsi zamanı qiymət indekslərinin doğru şəkildə ölçülməsi də aktual problemlərdən biri sayılır. Ölkədaxili statistikada ilkin uçot və statistikanın dünya standartlarına müvafiq qurulması, MHS-in tətbiq edilməsi, ümumi orta kəmiyyətlərdən qrup orta kəmiyyətlərə keçid mühüm məsələlərdəndir.

Ölkənin iqtisadi tərəqqisi, adətən əhalinin tərkibi və hərəkəti ilə təyin olunur. Başqa sözlə desək, əmək vəsaitlərinin tutumu, tərkibi ölkə daxilində istehsal olunan əmtəə və xidmətlərə tələb və təklif aşağıdakı faktorlardan asılıdır:

- Əmək bazarı və əmək resurslarını əks etdirən göstəricilər sistemi. __ Bazar iqtisadiyyatında xidmət və eyni zamanda əmtəə bazarından başqa, əmək bazarı da meydana çıxır. Ölkə əhalisi öz imkanlarını həyata keçirmək məqsədilə əmək bazarından faydalanır;

- Vacib sahələrin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilər sistemi. Bu sahələrə tibb, mənzil-kommunal xidməti, təhsil və eyni zamanda mənzil şəraiti və idman daxildir;

- Ölkə əhalisinə xidmət təqdim edən sosial sahələrin göstəriciləri sistemi. Bunun üçün ölkə əhalisinin sərf etdiyi vəsaitləri, gəliri və istehlakı göstəriciləri gözdən keçirilir, əhalinin həyat səviyyəsi qiymətləndirilir. Hazırda xərclər, gəlirlər, əmtəə və məhsul istehlakı üzrə ölkə əhalisinin diferensiasiyasının tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu göstəricilər nəticə etibarilə alınan göstərici olub sosial sahədə xidmətlərin və əmtəələrin istehlakını və istehsalını özündə ehtiva edir. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsini təhlil etmək məqsədilə MHS makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur.

Hər hansı bir dövr ərzində istehlak olunan məhsulların və xidmətlərin sabit qaldığı mühitdə ölkə əhalisinin istehlak xərclərinin ümumi dəyərinin dəyişməsi istehlak qiymətləri indeksi ilə hesablanır. İstehlak qiymətləri indeksi (İQİ) – orta alıcılıq qabiliyyətli alıcının əldə etdiyi məhsulların və istifadə etdiyi xidmətlərin

qeydə alınmış məcmusunun dəyərinin ümumi dəyişməsinə səciyyələndirən nisbi göstəricidir. İQİ-nin əsas keyfiyyəti istehlak məhsullarının və xidmətlərin qiymət dinamikasının müəyyənəşdirilməsidir. İQİ modifikasiya edilmiş Laspeyres düsturu ilə hesablanır. İndeksin hesablanmasında ölkə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq 520 təmsilçi məhsul və xidmət növü üzrə toplanmış qiymət məlumatlarından istifadə edilir.

İstehlak məhsulları və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indekslərinin hesablanmasında 2 məlumat mənbəyindən - istehlak səbətində daxil olan məhsul və xidmətlərin qiymət müşahidəsi və əhalinin son istehlak xərclərinin strukturu ilə bağlı ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqatından istifadə edilir.

Müasir dövrdə istehsalda gedən tərəqqi istehlakçıya verilən məhsulu xeyli çoxaltmışdır. Bazarda istədiyimiz məhsulu münasib qiymətə tapmaq olar. Nəticədə bu da bizə müstəqil şəkildə seçim şansı verir. Ancaq bəzi hallarda seçdiyimiz məhsulun əlamətləri ehtiyacımızı və ya ödəmiş olduğumuz pulun məbləğini ödəmir. Əldə etdiyimiz malın, misal üçün komplektləşdirici məmulatların görünməyən özəlliklərini, fiziki-kimyəvi tərkibini başa düşməmiş də ola bilərik. Bununla yanaşı istehlakçılar onlara verilən mal və yaxud xidmətin təyinatını və əlverişliliyini düzgün təhlil etməyə bilərlər. Bəzən satıcının və yaxud istehsalçının yalnız məlumat vermə halları da müşahidə edilir. Bu bizim kifayət qədər informasiyaya sahib olmamağımızdan irəli gəlir. Bu cür hallar istehlakçıların hüquqlarının qorunmasını vacib edir.

İstehlakçı hüquqları bütün dövlətlərin Konsititusiyasında qeyd edilir. Bu hüquqlar birbirindən ayrılmaz bir halqa zənciri kimidir. İstehlakçıların aparıcı hüquqlarından hesab olunan əsas tələbatlarının qarşılınması hüququ onların qidalanma, elektrik, nəqliyyat, su, istirahət, xidmətlərdən istifadə, informasiyalardan faydalanma kimi, ən təbii ehtiyacların ödənməsi hüququdur. Bunları bilmək, qoruyub, inkişaf etdirmək və müdafiə etmək üçün onların təhsil alması lazım gəlir. Məlumat almaq hüququ məhsul və xidmətləri almalarına və istifadə etmələrinə dair doğru qərar verməyə yardım edəcək məlumatların əldə

edilməsi hüququdur. İnsanlar səhv, qeyri-konkret reklam, qüsurlu etiketə qarşı özlərini müdafiə edə bilərlər. Seçim haqqı, başqa sözlə desək məhsulların özbaşına seçilməsi hüququ, onlara müxtəlif növlü, təyinatlı məhsulların müxtəlif qiymətlərə təklif edilməsi, satıldıqdan sonra göstərilən xidmətlərin keyfiyyətli olması, müqavilədə birtərəfli üstünlük qazanması, məcburi şərtləri qəbul etdirməsinə qarşı qorunması hüququdur.

Eşidilmək və təmsil olunmaq hüququ ilə onlar qanunvericiliklə dəstək görən öz hüquqlarını qorumaq üçün dövlət və yaxud qeyri-hökumət qurumlarında birləşə, səlahiyyətli məhkəmələrə şikayət edə bilərlər. Hüquqları pozulan hər kəs istehlakçı əldə edilən məhsulun keyfiyyətsiz zamanı onun qaytarılması, təzəsi ilə dəyişdirilməsi, başlangıç vəziyyətin bərpa edilməsi və ona dəymiş olan ziyanın ödənilməsinə tələb etmək hüququna sahibdir.

Məhsulu dəyişmək tələbi məhsul olduqda tez, olmadıqda isə razılaşdırılmış müddət ərzində həyata keçirilməlidir. Sözügedən zəmanət müddəti məhsulun satıldığı gündən etibarən hesablanır. Keyfiyyəti aşağı olan ərzaq məhsulu satıldıqda satıcı bu məhsulu əhəmiyyətlik müddətində ya keyfiyyətli məhsul ilə dəyişdirməli, ya da məbləğini geri qaytarmalıdır. İstifadə müddəti bitmiş məhsulların satılması qadağan edili. İstehlakçı tərəfindən əldə edilmiş məhsulların istifadə edilməsi onun sağlamlığına, əmlakına, həyatına və ətraf-ələmin qorunmasına dair qəbul olunmuş normativ sənədlərə müvafiq olmalıdır.

Təyin olunmuş vaxtdan artıq istifadəsi təhlükəli ola bilən məhsullar üçün isə xidmət vaxtı təyin olunmalı və təlimatlarında qeyd edilməlidir. Sertifikat yoxdursa bu cür məhsulların satışı və istifadə edilməsi qadağan olunur. İstehsalçı və yaxud icraçı beynəlxalq təcrübələrdə qəbul edilmiş işarələrlə istehlakçıya gərəkli məlumatı verməlidir. İstehsal olunmuş malların üzərində istehlakçını maraqlandıran vacib və doğru informasiya verilməlidir. Məhsulların hər birinin üzərində ticarət markası və yaxud xidmət nişanı olmalıdır. Səhv və düz olmayan məlumatın verilməsi istehlakçının lazımı xassələri olmayan məhsulu almağına səbəb olmuşsa, onun itkilərin yerinin doldurulmasını istəməyə ixtiyarı var.

Zəruri keyfiyyətli qeyri-ərzaq məhsulu keyfiyyəti üzrə istifadə edilə bilməzsə istehlakçı onu aldığı yerdə 2 həftə müddətini aşmamaq şərti ilə dəyişdirə bilər. Dəyişdirilməli olmayan məhsulların siyahısı AR NK-nin 114 sayılı Qərarı ilə təyin olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, istehlakçının keyfiyyəti aşağı olan məhsulla və xidmətlə bağlı şikayətinə təkcə o məhsulun alışı və yaxud sifarişini göstərən sənəd (təmir fakturası, alış çeki və s.) təqdim olunduqda baxılır. Bu səbəbdən də məhsulu alarkən və yaxud xidmətdən yararlanarkən bunun təsdiq edən uyğun sənədi istəməyi yaddan çıxarmayın. İİNA Siyasəti Departamentinə məktubla bildiriş göndərə biləcəyiniz kimi, rayon bölmələrinə də bildiriş göndərə bilərsiniz. Məktubunuza məhsulun markası, təsərrüfat subyekti, şikayətiniz, telefonunuz və ünvanız məhsul ilə əlaqədar başqa informasiyaları artırarsınız. Gələn həmin şikayətlərin əvvəlcə qanunauyğunluğunu tədqiq edilir və sonra şikayətçi ilə görüşüb şikayətin nə üzrə olduğu uyğun təsərrüfat subyektinə açıqlanır. Təsərrüfat subyekti ilə şikayətçi eyni qərara gəlmədikdə məhsul təcrübəçi və laboratoriya analizinə verilir və əldə edilən rəy üzrə təsərrüfat subyekti haqqında mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq tədbir görülür.

Yaddan çıxarmayın ki, sizin bu şikayətiniz ilə məhsul yoxlanılır, qanun pozuntusu araşdırılır tədqiq olunur və növbəti xidmət və istehsal zamanı oxşar səhvlərin edilməsinin qarşısı alınmasına, qida təhlükəsizliyi və təyinatı səviyyəsi artmasına zəmin yaratmış oluruq.

Milli təsərrüfatlarda əsas istehlakçı kimi çıxış edən ev təsərrüfatları bazar münasibətlərinin əsas tərkib hissələrindəndir. Onlar həmçinin bütün iqtisadi ehtiyatların əsas göstəriciləri kimi çıxış edir. Ona görə də ev təsərrüfatlarına ilk öncə gəlir götürən qrup kimi, ikinci isə xərcləyən qrup kimi baxmaq lazımdır.

Azərbaycanda ev təsərrüfatlarına aid ilk tədqiqat XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı neftçilərinin ailələrində aparılmışdır. Hazırki dövrdə mövcud olan ev təsərrüfatlarının seçmə tədqiqatının mövcud şəbəkəsi 50-ci illərin əvvəllərində yaradılmışdır. İlk vaxtlar 600-dək ev təsərrüfatında, 1969-cu ildən 1150, 1988-ci

İldən 1625, 1997-ci ildən isə bütün iqtisadi zonaları əhatə etməklə 2035 ev təsərrüfatında tədqiqatlar aparılır.

Ev təsərrüfatlarından gələn gəlirin bir hissəsi şəxsi vergilər kimi dövlət büdcəsinə daxil olur, qalanı isə şəxsi istehlaka yığıma gedir.

Cədvəl 1. 1992-2017-ci illərdə Azərbaycanda Ümumi daxili məhsul, istehlak xərcləri, idxal, ixrac və valyuta kursunun dinamikası min.manat

İllər	ÜDM-in nominal həcmi (milyon manat)	İstehlak qiymətləri indeksi (inflyasiya)	İdxal (milyon dollarla)	İxrac (milyon dollarla)	Valyuta kursu (dollara əsasən)	Dövlət büdcəsinin xərcləri	Istehlak xərcləri, milyon man	Ərzağa çəkilən istehlak xərcləri
2001	5315.6	101.5	1431.1	1745.2	0.95	807.5	3094.47	2113.743
2002	6062.5	102.8	1665.5	2314.2	0.98	931.8	3852.25	2133.827
2003	7146.5	102.2	2626.2	2167.4	0.99	1234.5	3972.19	2154.094
2004	8530.2	106.7	3515.9	2590.4	0.98	1502.1	4418.34	2174.907
2005	12522.5	109.6	4211.2	3615.5	0.92	2140.7	6730.89	2200.514
2006	18746.2	108.3	5266.7	4347.2	0.87	3790.1	7964.65	2228.048
2007	28360.5	116.7	5713.5	6372.2	0.84	6086.2	9588.17	2257.484
2008	40137.2	120.8	7170	6058.2	0.8	10774.2	12074.1	2287.129
2009	35601.5	101.5	6123.1	47756	0.8	10503.9	13876.1	2324.250
2010	42465	105.7	6600.6	14701.4	0.8	11765.9	15915	2343.839
2011	52082	107.9	9756	26570.9	0.79	15397.5	18914.6	2373.405
2012	54743.7	101.1	9652.9	23908	0.78	17416.5	22385.9	2405.707
2013	58182	102.4	10712.5	23975.4	0.78	19143.5	24852.7	2437.331
2014	59014.1	101.4	9187.7	21828.6	0.78	18709	26714	2468.747
2015	54380	104	9216.7	12729.1	1	17784.5	28272.5	2498.938
2016	60425.2	112.4	8489.1	13457.6	1.6	17751.3	30827.7	2528.270
2017	70135.1	112.9	8782	13811.6	1.7	17594.5	32750.9	2555.466

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

Link: <https://stat.gov.az>

Ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri ərzaq, qeyri ərzaq, alkoqollu içkilərin, tütün məhsullarının alınmasına, ödənişli xidmətlərin həyata keçirilməsini əhatə edir. Vergi, rüsum, aliment, cərimə, kredit, borcların ödənilməsi və s. İstehlaka aid olmayan xərclərər aid edilir. Cədvəl 1.1.-də Azərbaycanda 1991-ci ildən indiyə kimi ev təsərrüfatlarının strukturunda olan dəyişikliklər qeyd olunmuşdur. Belə ki, əhali qeyri-neft sektorunda (kənd təsərrüfatı məhsullarından) əldə etdikləri

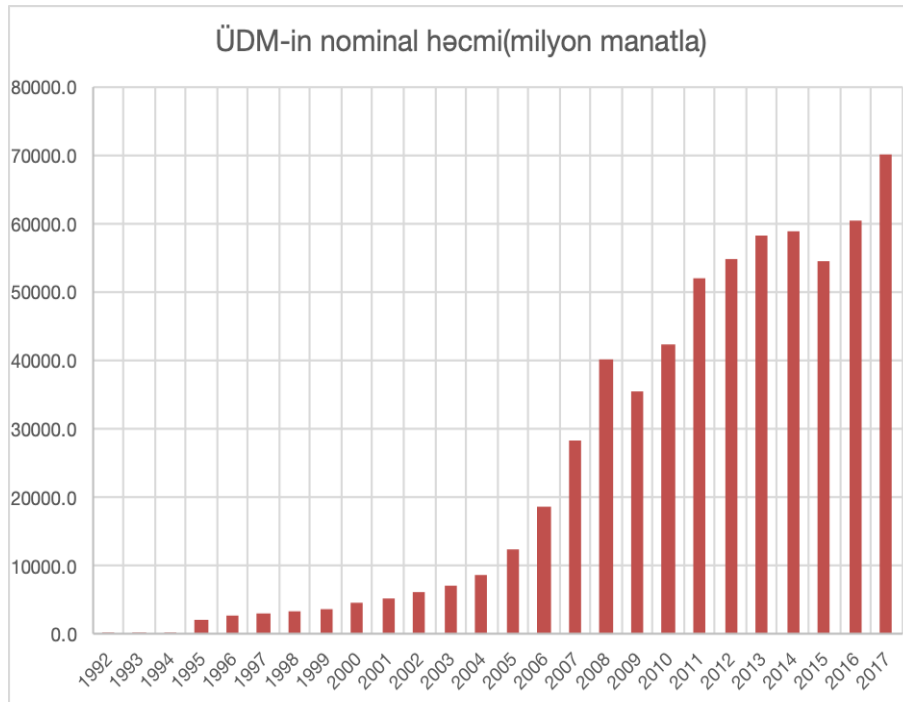
gəlirlərin ümumi gəlirin strukturundakı payı artdığı halda, əmək gəlirləri və sosial transferlərin payı xeyli aşağı düşmüşdür. Əhalinin pul xərclərində olan ərzaq məhsulları xeyli artmış, eyni zamanda qeyri-ərzaq məhsullarının payı xeyli aşağı düşmüşdür. Belə ki, əgər ərzağa çəkilən xərc 1992-ci ildə ümumi xərclərin 57,6 faizini təşkil edirdisə, 2017-ci ildə isə bu xərclər ümumi xərclərin 7,8 faizini təşkil etmişdir. Cədvəl 1.1-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda 1992-ci ildən hazırkı dövrümüzdə kimi əhalinin həyat səviyyəsində artım baş vermişdi. Cədvəl 1.- də ölkədə əhalinin istehlak xərcləri və ona təsir edən amillərin illər üzrə dinamikası verilmişdir.

Cədvəldə verilmiş ÜDM-in həcmninə dinamikasının qrafiki təsviri Şəkil 1.1-də göstərilmişdir.

Ümumi daxili məhsul 1990-2017-ci ilə kimi müntəzəm olaraq artmış, 2011, 2014 və 2015-ci illərdə baş verən azalmanın səbəbi dünya bazarında neftin qiymətinin azalması hesabına baş verən qlobal maliyyə böhranı səbəb olmuşdur.

Ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərini təhlili və proqnozlaşdırılmasında riyazi-iqtisadi üsullardan da geniş istifadə edilir.

Diagram 1. ÜDM-in nominal həcmi (milyon manatla)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

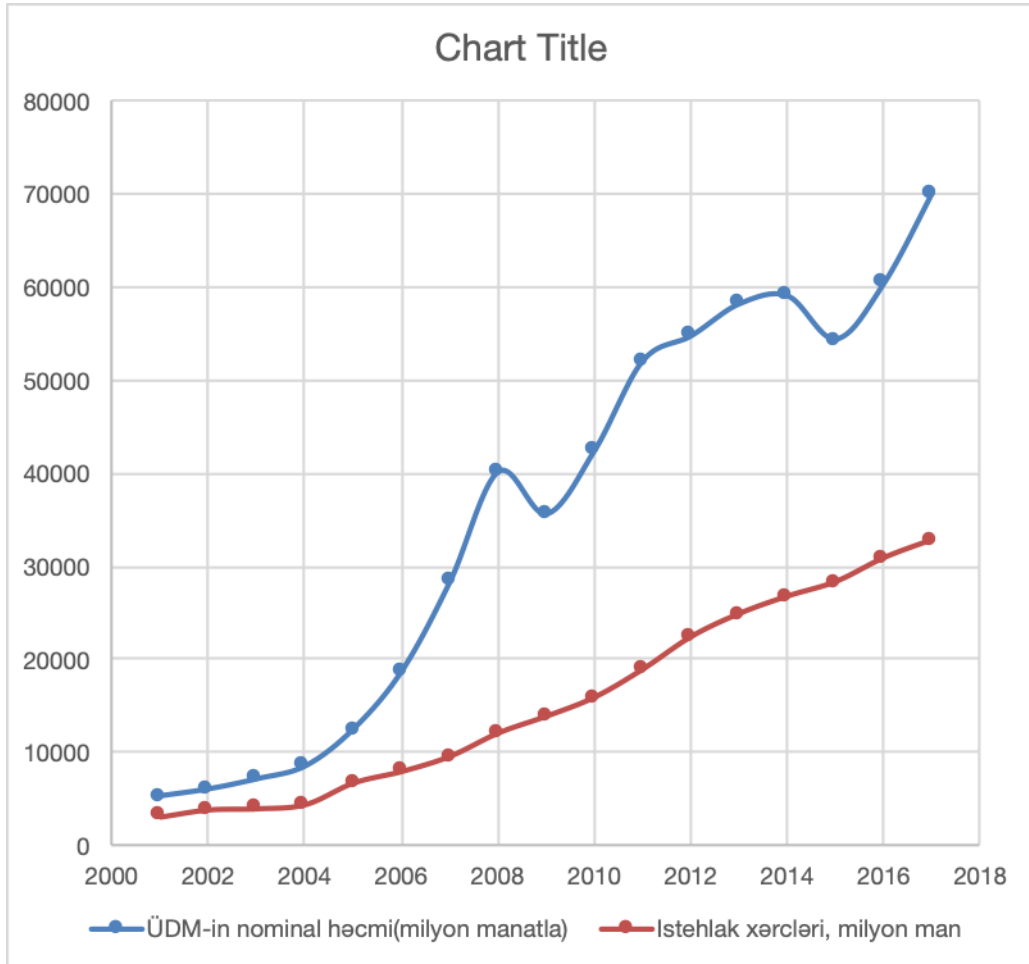
Link: <https://stat.gov.az>

Ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinə bir sıra amillər təsir göstərir. Əgər istehlak xərclərini C ilə, ona təsir edən amilləri x_i ($i=1,n$) kimi işarə etsək, onda funksionallığı qeyri-aşkar formada

$$C = f(x_1, x_2, \dots, x_n) \quad (1)$$

kimi yazıla bilər.

Diagram 2. ÜDM-in nominal həcmi, istehlak xərcləri

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

Link: <https://stat.gov.az>

Tutaq ki, gənc istehlakçının həftədə 12 manat gəliri mövcuddur. O, həmin gəliri “A” və “B” əmtələri arasında bölüşdürə bilər, hər ikisi onun üçün faydalıdır. “A” və “B” əmtələrindən nə qədər almağa qərar verdikdə, o, gəlirinin 16 manat olduğunu nəzərə almalıdır. Gəlir və almaq istədiyi əmtələr və xidmətlər onun büdcə məhdudiyyətini formalaşdırır.

Büdcə məhdudiyyəti (büdcə xətti) istehlakçının öz gəlirinə almaq istədiyi nemətlər kombinasiyasının seçilməsini şərtləndirir.

Cədvəl 2. Alternativ mümkün olan istehlak cütləri

“A” məhsulu		“B” məhsulu		Ümumi xərclərin məbləği, manat
Miqdarı, QA	Xərclər, X 1 manat	Miqdarı, QB	Xərclər, Qg X 2 manat	
0	0	6	12	12
4	4	4	8	12
8	8	2	4	12
12	12	0	0	12

Mənbə: Елисева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: Учебник / Под ред. чл.-корр. РАН И.И.Елисеевой.-5-е изд. перераб. и доп.-М.: Финансы и статистика, 2014 s.122

Ən sadə halda büdcə məhdudiyyəti düz xəttidir. Onda $P_1 X_1 + P_2 X_2 = 1$ (2.3)

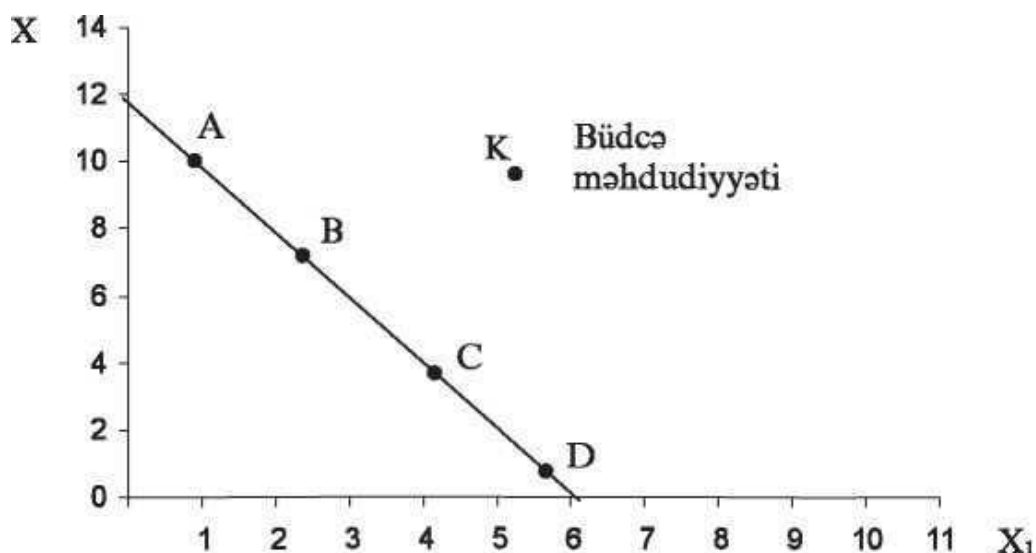
Büdcə məhdudiyyəti xətti üzərindəki nöqtələrdə nemətlər toplusuna ayrılmış gəlir (I) tam xərclənir. Büdcə xətti koordinat oxlarını və X_2 nemətlərinin maksimal miqdarlarında kəsir;

X^* = Büdcə xəttinin meyilliyi P_1/P_2 qiymətlərinin nisbətlərinə bərabərdir. Büdcə xətti daxilində olan bütün nöqtələr əldə oluna bilər, xaricində olan nöqtələr isə əldə oluna bilməyəndirlər.

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin azalmasında, əmtələrə qiymətlər dəyişməz qaldığı zaman büdcə xətti aşağıya paralel sürüşür. Müvafiq olaraq ev təsərrüfatlarının gəlirləri artdığı zaman, büdcə xətti yuxarıya paralel sürüşür. Əmtənin qiymətinin artması büdcə xəttini daxilə, qiymətin azalması isə onu

kənara doğru sürüşməsinə səbəb olur. Hər iki halda qiyməti dəyişməyən məhsulun maksimal miqdarı sabit qalır.

Şəkil 1. İstehlakçının büdcə məhdudiyəti

Mənbə: Елисева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: Учебник / Под ред. чл.-корр. РАН И.И. Елисейевой. - 5-е изд. перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2014 s.123

İstehlak olunan məhsullardan birinin qiymətinin dəyişməsi (məsələn, P^A) büdcə xəttinin qarşı tərəfdə koordinat oxu ilə kəsişdiyi nöqtəyə çevrilməsinə səbəb olur. Qiymətin dəyişməsi nəticəsində optimal həlli əks etdirən yeni istehlakçı müvazinəti nöqtələri yaranır.

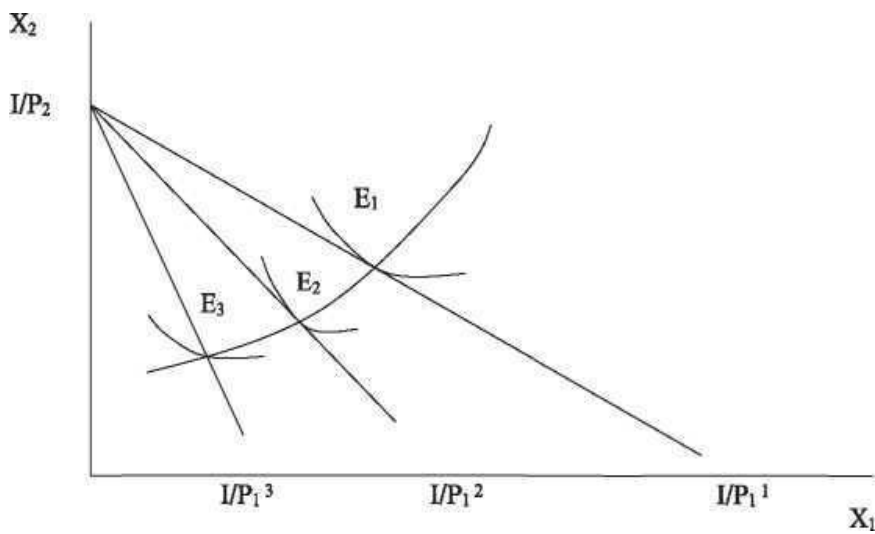
İstehlakçı müvazinətliyinin bütün nöqtələrini birləşdirən əyriyə “qiymət - istehlak” əyrisi deyilir.

Qeyd edək ki, əksər hallarda tələb funksiyası bir amildən (qiymət, gəlir və i.a.) asılı, digər amilləri isə sərbəst hesab edirlər. Əgər tələb funksiyası məhsulların həcmi yalnız onun qiymətindən asılı nəzərdən keçirirsə, onda bütün qalan amillərin dəyişməsi müvazinətlik nöqtəsinin tələb əyrisi boyunca hərəkətinə deyil, yalnız tələb əyrisinin özünün müvafiq sürüşməsinə səbəb olur. Məsələn, gəlirin dəyişməsi büdcə xəttinin paralel sürüşməsinə səbəb olur, çünki bu halda qiymətlərin nisbəti (P_1/P_2) dəyişmir.

Gəlirin dəyişməsi nəticəsində optimal həlli əks etdirən yeni müvazinətlik nöqtələri alınır. Deməli, (X_1, X_2) müstəvisindəki bütün müvazinətlik nöqtələrindən keçən, gəlirin müxtəlif ölçülərinə uyğun olan əyri “gəlir-istehlak” xətti adlanır. “Gəlir-istehlak” xətti Engel əyrisinin qurulmasında istifadə edilir. Engel əyrisi istehlakçının aldığı məhsulların miqdarının onun gəlirinin həcmi ilə əlaqəsini əks etdirir.

Şəkil 2. “Qiymət-istehlak xətti”

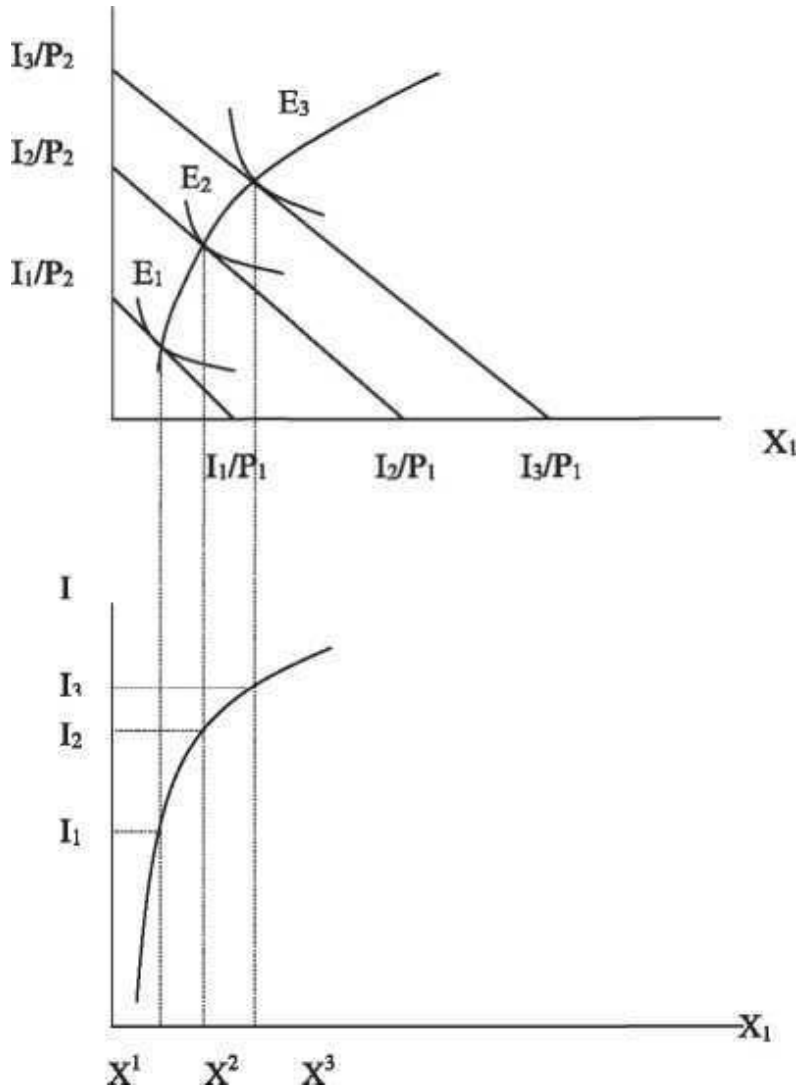
Mənbə: Елисеева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: Учебник / Под ред.чл.-корр.РАН И.И.Елисеевой.-5-е изд. перераб. и доп.-М.:Финансы и статистика, 2014 s.135

Büdcə məhdudiyyətləri əyrisi (büdcə xətti) əhalinin hazırkı büdcə ilə ala biləcəyi mal və xidmətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Qiymətlərin dəyişməsi tələbin həcminə təsir etdiyi kimi, büdcə xəttinə də təsir edir. Bu halda əmtəənin qiymətinin dəyişməsi ilə istehlakçının büdcə məhdudiyyəti əyrisində baş verən iki halı nəzərdən keçirək. Tutaq ki, A əmtəəsinin qiyməti dəyişir, B əmtəəsinin isə qiyməti dəyişməz qalır. Bu halda büdcə xəttinin A əmtəəsinin kordinat oxu ilə kəsişmə nöqtəsi sola sürüşür, B əmtəəsinin kəsişmə nöqtəsi isə dəyişməz qalır.

Şəkil 3. "Gəlir - istehlak" əyrisi vasitəsilə Engel əyrisinin qurulması

X:

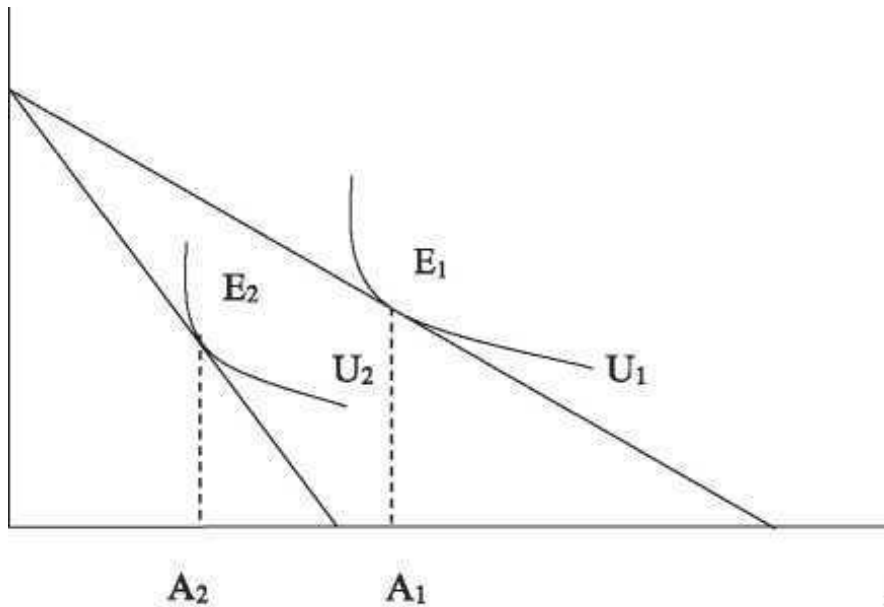
Mənbə: Елисева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: Учебник / Под ред. чл.-корр. РАН И.И.Елисеевой.-5-е изд. перераб. и доп.-М.:Финансы и статистика, 2014 с.122

Qiymətin dəyişməsi nəticəsində ilk olaraq, büdcə xətti daha çox başlanğıc nöqtəsinə yaxınlaşmış olur. İstehlakçı indi daha çox A məhsulundan imtina etməlidir ki, əlavə B məhsulu ala bilsin. Deməli, yalnız bir qiymətin dəyişməsi onun iştirakı ilə qiymətlərin nisbətini, yəni nisbi qiymətləri dəyişdirir.

Sonra isə, əvvəl mümkün olan A və B məhsullar toplusu indi əldə edilə bilmir. Mövcud pul gəlirinin alıcılıq qabiliyyəti dəyişir. Mahiyyətə, A məhsulunun qiymətinin artması real gəliri azaltmış olur. Nominal gəlir dəyişməz

olduğu halda, indi alına bilən A və B məhsullarının miqdarı əvvəlkindən az olacaqdır.

Şəkil 4. "Gəlir - istehlak" əyrisi vasitəsilə Engel əyrisinin qurulması

Mənbə: Елисева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: Учебник / Под ред. чл.-корр. РАН И.И.Елисеевой.-5-е изд. перераб. и доп.-М.:Финансы и статистика, 2014 s.122

Qiymətlərin artması real gəliri azaldır, qiymətlərin aşağı düşməsi isə real gəliri yüksəldir. Qiymətin dəyişməsindən alınan gəlir effekti tələb həcmnin real gəlirinin yekun dəyişməsinə adaptasiyasıdır.

1.2. Keynsin “səmərəli tələb” nəzəriyyəsi

1929-1933-cü illərdə olan dünya iqtisadi böhranı inkişaf etmiş və eyni zamanda inkişaf etməyən ölkələrin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu. Bu zərbə, yəni, kapitalizm cəmiyyətinin, bazar iqtisadiyyatının öz-özünü tənzimləməsi ideyalarının banilərini konsepsiyalarına aid idi. Bununla bağlı olaraq bu dövrdə müasir dövrün böyük ingilis iqtisadçı alimi Con Meynard Keynsin (1883-1946) makroiqtisadi təhlil nəzəriyyəsi ortaya çıxdı. Onun da əsası bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmi üzərində qurulmuşdu. Onun ideyaları 1936-cı ildə nəşr edilmiş “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” kitabında qeyd edilmişdir. O dövrdən 70-ci illərin sonlarına qədər, əvvəldə vurğuladığımız kimi, qərbin iqtisadi fikirlərini əsasən keynsçilər və

neokeynsçilər müəyyən edirlər. İqtisadi məktəblərin bir çoxu iki hissəyə: bir tərəfdən neoklassiklərə ayrıldı. Onlar arasında bu günə qədər 2 suala cavab tapmaq istəmişdir.

1) Böhran və işsizliyin səbəblərini öyrənmək.

2) Kapitalizmin xilas olmasının konstruktiv proqramını hazırlamaq.

O, bu problemlərin kapitalizmin öz daxilində mövcud olduğunu vurğulamışdır. C.Keyns öz müəllimi A.Marşaldan fərqli olaraq, kapitalizmin öz daxili qüvvələrilə böhran və işsizliyi aradan qaldırmağa malik olmadığını vurğuladı. O. faktiki olaraq neoklassik iqtisadi istiqamətə, o cümlədən resursların son hədd faydalılığı və məhdudluğu tezisində zərbə vurdu. Böhran və işsizliyin ortaya çıxmasını Keyns 2 səbəbin: məcmu tələbin çatışmazlığını yaradan vətəndaşların gəlirlərinin artımının onların istehlakını qabaqlaması və yüksək faiz səviyyəsi nəticəsində kapitaldan gələn aşağı səviyyəli mənfəət normasının yaranması nəticəsində “Məcmu tələbin” az olması ilə izah edirdi. Nəticə olaraq, investisiyaların az olmayan səviyyəsi isə öz növbəsində cəmiyyətdə işsizliyin yaranmasına yol açır. Bununla belə, istehlakın çatışmazlığı məcmu təklifi azaldaraq, nəticədə reallaşdırılmayan əmtəələr yığılaraq böhran və işsizliyə yol açır. Son nəticədə isə cəmiyyətdə iqtisadi tarazlıq pozulur. Keynsin fikrincə səmərəli tələb 2 hissədən:

a) istehlakdan

b) investisiyalardan

ibarət olmaqla nəticədə o, depressiyaya yol açır. O, iqtisadiyyatın stabil inkişaf modelini verərək, makroiqtisadi model hazırlamışdı. Bu modeldə investisiyalar, istehlak, məşğulluq və gəlir arasında funksional asılılıq aşkar etməklə, Keyns dövlətin tənziqləmə rolunu yüksək qiymətləndirirdi.

C.M.Keynsin fikrincə, dövlət dotasiya, dövlət alışı və s. yollarla kapital qoyuluşlarının son hədd səmərəliliyini yüksəltməlidir. Bununla yanaşı, Mərkəzi Bank borc faizinin dərəcəsini aşağı salmalı və inflyasiyanı tələb edilən səviyyədə saxlamalıdır. Bunun üçün qiymətlərin artım tempinə mane olmalı, kapital

qoyuluşlarının artım tempini stimullaşdırmaq lazımdır. C.M.Keynsin makroiqtisadi modelində “Multiplikator” effekti və yaxud multiplikator prosesləri xüsusi yer tutur. “Multiplikator” anlayışı vuruq deməkdir. O, investisiyaların artımı ilə, gəlirlərin, məşğulluğun və istehlakın bir neçə dəfə artmasını müəyyən edir. Xərclərin əsasında alıcılıq qabiliyyətinin və məşğulluğun multiplikasiyası baş verir. Keynsin multiplikatoru gəlirin artımının investisiyaların artımına olan münasibəti - nisbəti ifadə edir (“gəlir multiplikatoru” və ya “investisiya multiplikatoru”). İlk investisiya nəticəsində məcmu məşğulluq və gəlirin ümumi səviyyəsi yüksəlir.

C.Keynsin yeni iqtisadi nəzəriyyəsində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi tədbirləri xüsusi yer tutur. Dövlət fərqli üsullarla (faiz normalarının, vergi sisteminin qeyd edilməsi və s.) iqtisadiyyatda tarazlığın saxlanması üçün öz başlıca rolunu oynamalıdır. Dövlət investisiyaları həyata keçirərkən o, iqtisadiyyatda tam (nisbi) məşğulluğa və faiz normalarının zəifləməsinə nail olur. Bununla belə, dövlət faiz siyasətilə ölkənin pul sistemini də tənzimləyir. Keynsin fikrincə borc faizi aşağı olduqca, investisiyaya tələbin səviyyəsi bir o qədər artır, nəticədə bu məşğulluğu da artırır. Keyns nəzəriyyəsində işsizliyin fundamental səbəbi uzun müddətli perspektivdə faiz dərəcəsinin yüksək səviyyədə qalması ilə əlaqələndirilir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, makroiqtisadi tarazlığın Keynsçi modelinin əsasını və əsas elementlərini: istehlak, yığım və investisiyalar təşkil edir. Keynsçi konsepsiyasının mahiyyəti məcmu xərclərin (bütün iqtisadi agentlərin milli məhsul əldə etmələrinə sərf edilən xərcləri) araşdırılması və onların milli gəlirin miqdan ilə müqayisə edilməsidir. Vurğulamaq lazımdır ki, istehlak və investisiyalar məcmu xərclərin əsas tərkib hissələridir. Bu anlayışların öyrənilməsilə yalnız keynsçilər məktəbi məşğul olurlar, sırf keynsçilər bunun banisi sayılır. C.M.Keynsin iqtisadi baxışları və konsepsiyaları İkinci Dünya müharibəsindən sonra uzun müddət yeni iqtisadi istiqamət kimi qalmaqda davam etmiş və

günümüzdə də bazar iqtisadiyyatı sistemində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi zərurətini öz qüvvəsində saxlamışdır.

Keyns təliminin əsasını milli gəlir istehsalının dinamikasının və məşğulluq səviyyəsinin bilavasitə təklif faktorları (tətbiq olunan əməyin, kapitalın ölçüsü, onların məhsuldarlığı) ilə yox, bu resursların reallaşdırılmasını təmin edən tələb faktorları ilə müəyyən edildiyi ideyası təşkil edir. Keyns nəzəriyyəsində onlar “səmərəli tələb” (istehlak xərcləri və investisiyaların cəmi) adını almışdır.

Keynsin fikrincə, şəxsi istehlakın artımı gəlirin artımının dayanıqlı funksiyası kimi özünü göstərir, yerdə qalan faktorların rolu əhəmiyyət kəsb etmir, gəlirin artması ilə istehlaka son hədd meyillilik azalır, daha doğrusu gəlirin artması fonunda istehlakın artımı azalmağa başlayır.

Vurğulamaq lazımdır ki, C.M.Keynsin istehlak konsepsiyasına yanaşması klassiklər və neoklassiklərin ideyaları ilə müqayisədə aşağıdakı yenilikləri ilə seçilirdi:

1. Gəlirin miqdarı endogen (öyrənilən modelin daxilində) parametr kimi çıxış edir.
2. İstehlakın həcmi ancaq sərəncamda olan gəlirdən asılıdır.
3. Gəlirin istehlaka və yığma bölgüsünün nisbətləri bilavasitə istehlakçının gəlirindən asılıdır.

Belə vəziyyətlərdə, başqa amillər, həmçinin iqtisadi konyuktura, faiz dərəcəsi hələ ki, rol oynamır. Yığım və istehlakın kəmiyyətləri hələ ki, sabitdir, ona görə ki, ailələr - ev təsərrüfatları bu 2 hissəyə bölgü əmələlərinin və ya müəyyən nizam salınmış qaydaların təsiri altındadır.

İstehlakın sərəncamında olan cari gəlirdən asılılığını C. M.Keyns əsas psixoloji qanun və yaxud əsas psixoloji amil adlandırmışdır. Bu qanuna əsasən “insanlar, gəlirləri artdıqca, istehlaklarını artırmağa meyilli olurlar, ancaq bu artıma meyillilik gəlirin artdığı qədər olmur”.

Gəlirlərin dəyişilmə dinamikasından asılı olaraq subyektlərin istehlak həcmində dəyişməsinə üstünlük vermələrini istehlaka son hədd meyilliliyi

göstəricisi müəyyən edir. Qısa müddətli zamanda o dəyişməz qalır, ona görə ki, insanlar onlarda ənənəvi olaraq formalaşmış vərdisləri dəyişməyə meyilli olmurlar.

Əvvəldə sadalanan psixoloji amil istehlaka orta meyillilik (istehlakın gəlirin miqdarına nisbəti kimi müəyyən olunur) adlanan göstəricidə əks olunur.

Keynsin psixoloji amil qanununa əsasən, istehlaka son hədd meyilliliyindən fərqli olaraq istehlaka orta meyillilik gəlir artdıqca azalmalıdır. Ona görə ki, varlı insanlar əsasən istehlakdan daha çox yığma meyilli olurlar. Əsas amil kimi sərəncamda olan gəlir götürülür. Ancaq real həyatda istehlakın dinamikasına sərəncamda qalan gəlirlə yanaşı digər amillər (qiymətlərin səviyyəsi, insanların gəlirləri, yığılmış var-dövlət, iqtisadi gözləmələr, vergilər və s.) də təsir göstərir.

Keynsçi nəzəriyyəsinin əsas tənliyi və yaxud sadə keynsçi modeli aşağıdakı kimi göstərilir:

$$Y = C + I$$

Yəni bu model (E) iqtisadi agentlərin planlaşdırılan məcmu xərcləri {E} cəmi 2 hissədən ibarətdir; əmtəə və xidmətlərin ev təsərrüfatları tərəfindən istehlakı (Q) və firmaların - sahibkarların investisiya xərcləri (I) yuxarıdakı bərabərliyi çox vaxt makroiqtisadi tarazlığın sadə keynsçi modeli də adlandırılır. Bu modelə əsasən makroiqtisadi tarazlıq məcmu xərclərin milli gəlir səviyyəsinə bərabər olduğu nöqtədə müəyyən edilir:

$$Y = E \text{ və yaxud } Y = C + I$$

İstehsalın faktiki həcmi tarazlıqdan çox olarsa, deməli planlaşdırılan xərclər yaradılan məhsuldan azdır, yəni mövcud tələb istehsal edilən milli məhsulu istehlak üçün kifayət etmir. Nəticədə firmalar məhsul istehsalını tarazlıq səviyyəsinə qədər azaltmaq məcburiyyətində olurlar.

Keyns nəzəriyyəsinin daha bir nəticəsinə multiplikativ (gücləndirici) effekt adı verilir. İstehlak xərcləri (C) məcmu tələbin ($Y = C + I + G + X_n$) bir hissəsi olduğu üçün, milli məhsulun (Y) artmasının əsas mənbəyi kimi məcmu tələbin artması olması səbəbindən, istehlak xərclərinin dəyişməsi həm də iqtisadiyyatda ümumi gəlirin də səviyyəsinə təsir göstərəcəkdir. Bu dəyişmə isə multiplikativ effekt

xarakterində olacaq. Avtonom (gəlirdən asılı olmayan istehlak xərcləri) istehlak xərclərinin çoxalması ümumi gəlirin artmasına istehlak xərclərinin ilkin artmasına nisbətən daha çox təsir göstərəcək.

Uzun illər bazar münasibətlərinin əsasını klassik və neoklassik iqtisadi nəzəriyyə təşkil etmişdir. 1920-1930-cu illər ərzində baş vermiş “Böyük iqtisadi depressiya” bu nəzəriyyənin ideal olmadığını sübut etdi. Müasir bazar münasibətlərinin əsasını təşkil edən Con Meynard Keyns nəzəriyyəsi fərz edirdi ki, milli gəlir, istehsal, bölgü və xərclərlə müəyyən edilir. Gəlirin müəyyən edilməsi səmərəli tələb prinsipinə əsaslandığına görə Keyns nəzəriyyəsini səmərəli tələb nəzəriyyəsi də adlandırırlar.

Keynsin irəli sürdüyü təklif və yeni ideyalar nələrdir?

İlk olaraq, Keyns məcmu tələbin (ümumi alıcılıq qabiliyyəti) stimullaşdırılması və aktivləşdirilməsi istehsal və əmtəə təklifinin həcmi artırıldığını irəli sürdü.

İkincisi, iqtisadi artıma nail olmaq üçün investisiyanın vacib şərt olduğunu irəli sürdü. Investisiyanın mənfəətliliyi və ya ondan alınan gəlir nə qədər çox olarsa, istehsalın artım sürəti də o qədər çox olacaqdır.

Üçüncüsü, iqtisadiyyatın inkişafda dövlətin müdaxiləsinin vacib olduğudur. Keyns dövlətin faiz səviyyəsini tənzimləməklə, investisiyaya təsir edə biləcəyini, ictimai və başqa sferaları investisiyalaşdırma biləcəyinə inanırdı. Keyns bazar mexanizminin öz-özünü tənzimləməsini kifayət hesab etmir. O iddia edirdi ki, normal artıma və iqtisadi tarazlığa nail olmaq üçün kənardan müdaxilə lazımdır.

Keyns Sey kanununu tənqid edirdi. Sey qanuna əsasən məcmu tələb məcmu təklifə bərabərdir. Fransız iqtisadçısı Sey və onun mövqeyini müdafiə edən iqtisadçılar istehsalın özünün gəlir əmələ gətirdiyini, özünün tələbi təmin etdiyini deyirdilər. Onlardan fərqli düşünən Keyns gəlirin tələblə bərabər olmadığını, onu keçdiyini deyirdi. Keyns bunu deyərək, təklifin tələbi deyil, əksinə tələbin təklifi yaratdığını iddia etdi.

Bəs məcmu tələb nədir? Məcmu tələb verilmiş qiymətlərdə istehlakçıların , müəssisələrin və hökumətin almağa hazır olduğu milli istehsal mallarının real həcmidir.

Məcmu tələbin artımını iki amil ləngidə bilər. Birincisi istehlakçı davranışıdır. Gəlirin artması ilə tələbata meyil azalır, yığıma meyl isə artır. İkinci maneə isə - kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin aşağı düşməsidir. Kapital məhsullarının aşağı düşməsi qanuna görə yığım kapitalının həcmının artması ilə mənfəət norması aşağı düşür. Beləliklə də investisiya mallarına tələbat aşağı düşür.

Bəs investisiyanı artırmaq üçün nələr etmək lazım gəlir?

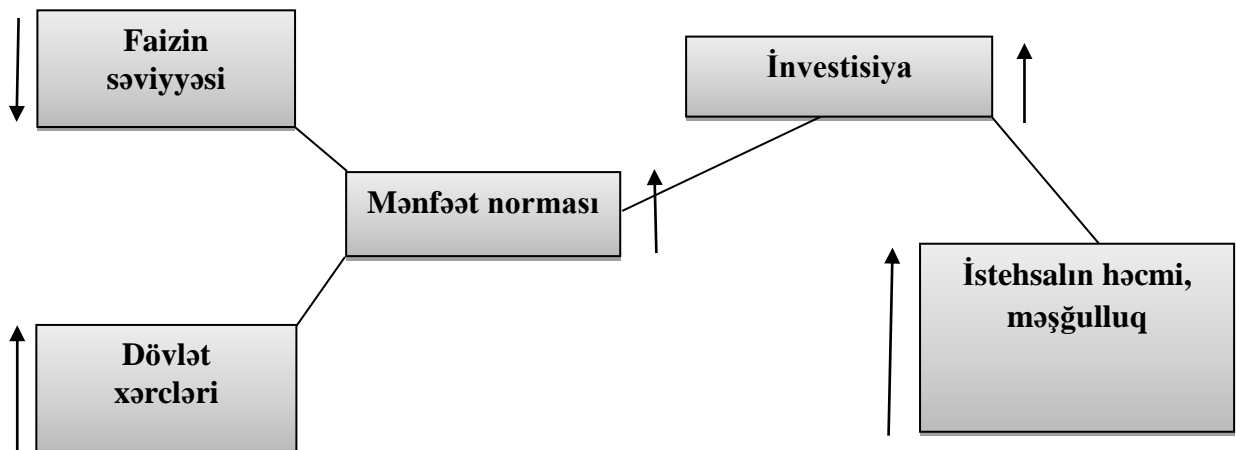
İlk olaraq, kreditlərin faizini aşağı salmaq lazımdır. Bu zaman kapital qoyuluşunun son hədd səmərəliliyi yüksəlir və o investisiyanı artırır;

İkincisi, dövlət xərclərini artırmaq, dövlət tərəfindən kapital qoyuluşunu çoxaltmaq, əmtəələrin dövlət alışıni genişləndirmək;

Üçüncüsü isə, kapital qoyuluşun səmərəliliyini yüksəltmək.

Keyns bununla da təsdiq edirdi ki, istehsal genişlənir, əlavə işçilər cəlb edilir, bununla da işsizlik azalır. (bax: Şəkil5.)

Şəkil 5. Keynsin səmərəli tələb nəzəriyyəsinin sxematik təsviri.

Mənbə: Koeda, J., Kramarenko, V. Devlet harcamalarının böyüməyə etkisi: Azərbaycan örneği. Uluslararası Monterary Fonu Çalışma Raporu, 2014, s.145

İnvestisiya multiplikatoru. Keynes nəzəriyyəsində əsas rolu multiplikator konsepsiyası oynayır. Multiplikator əmsalı investisiya həcminin artması ilə gəlirin artması arasında münasibəti ifadə edir. O milli gəlirin (Y) artımının investisiya (I) artmasından asılılığını ifadə edir.

Gəlir istehlak xərclərinə (C) və qənaətə (S) ayrılır.

$$Y = C + S \quad (1)$$

Keynes qeyd edirdi ki, investisiyaların mənbəyi qənaətdir. Başqa sözlə

$$S = I \quad (2)$$

Ancaq qənaətin investisiyaya keçməsi həmin ildə deyil, uzun yol keçərək investisiyaya çevrilir. Məsələn, ev təsərrüfatlarının qənaəti kommersiya banklarında depozitə çevrilir. Depozitlər isə banklar tərəfindən müəssisələr kredit verilərək, investisiya olur.

(2) –ini (1) -də yerinə yazsaq,

$$Y = C + I \quad (3)$$

$$\Delta Y = \frac{I}{1 - b} \Delta I$$

Burada , C- istehlak xərclərini göstərir. İstehlak xərcləri (C) özü Gəlirin (Y) xətti funksiyasıdır.

$$C = A + b \times Y, b < 1 \quad (4)$$

Burada, A – avtonom istehlak, b- istehlaka son hədd meylliliyidir.

(4) –ü (3) –də yerinə yazsaq,

$$Y = A + b \times Y + I$$

$$(1 - b)Y = A + I$$

$$Y = \frac{1}{1-b} (A + I) \quad (5)$$

$b < 1$ olduğundan, $\frac{1}{1-b} > 1$ olur. Keynes $\frac{1}{1-b}$ -i multiplikator adlandırmışdır.

burada, ΔY – gəlirin artımı, ΔI – investisiyanın artımını, b – istehlaka son hədd meyilliliyidir. $\frac{I}{I-b}$ vuruğu investisiya multiplikatoru adlanır.

Multiplikator o zaman artır ki, istehsalçılar gəlirlərinin çoxalmasından tələbatlarının genişlənməsi üçün istifadə etməyə meyilli olurlar. Əksinə, multiplikator o zaman azalır ki, istehsalçılar yığıma meyilli olsunlar.

Lakin multiplikasiya səmərəliliyini məhdudlaşdıran məqamlar vardır. Multiplikasiya səmərəliliyi o zaman olur ki, istifadə edilməmiş güc və sərbəst işçi qüvvəsi mövcud olsun. Keynes hər şeydən əvvəl, dövlət büdcəsinin xərclərini nəzərdə tutur. Məsələn, ictimai işlərin təşkil edilməsini göstərmək olar.

Neokeynsçilərin fikirləri: Keynsin ardıcılıları (neokeynsçilər) Keynsin fikirlərini və müddəalarını tamamlayıb kompleksləşdiriblər. Məsələn, onlar multiplikator konsepsiyasına da əlavə etmişdilər. Akselerator investisiya artımının gəlir artımından asılılığını göstərir. Hər bir gəlir artımı faizlə münasibətdə daha çox investisiya artımı yaradır. Neokeynsçilər multiplikator və akselerator arasındakı qarşılıqlı asılılıqdan istifadə edərək iqtisadiyyatın dinamik artımının kəsilməz sxemini hazırlamışlar. Müxtəlif konyuktura şəraitlərində iqtisadiyyatın tənzimlənmə nəzəriyyəsi yaradılmışdır. Dövlət büdcəsindən, stabilizatorlardan istifadə etməklə tənzimlənmə barədə müddəalar formalaşdırılmışdır. Burada stabilizatorlar kimi vergilər, sosial sığortalamalar və müavinətlər çıxış edirlər.

Effektiv tələbat nəzəriyyəsi, əsas məqsəd, effektiv tələbata təsir edən amillərin müəyyən edilməsidir. Məntiq belədir: milli gəlir ümumi effektiv tələbin ölçüsündən asılıdır. Bir millət nə qədər xərclədiyini alacaq (burada Sayın qanununun özünəməxsus təfsiri var). Və tələbin özü nədir?

1. Məşğulluq anlayışı. Effektiv tələbə təsir edən ilk amil məşğulluq məbləğidir. Təsadüfi deyil ki, Keynes işəgötürmə anlayışı ilə effektiv tələbat

nəzəriyyəsinə başlayır. Birincisi, 1930-cu illərin əvvəllərində, işsizlik qərb dünyasında həyəcan verici nisbətlərə çatdı və iqtisadiyyatın normal işləməsi üçün əsas maneə oldu. İkincisi, məşğulluq miqdarı birbaşa əhalinin səmərəli tələbatını təsir edir və sürət təsirinə görə vəziyyət ağırlaşır. Üçüncüsü, Keynes, A. Pigou'nun daha sonra yayınladığı işə alternativ olaraq, onun istihdam nəzəriyyəsinə yaratdı (Maddə 7.2).

Neoclassical işsizlik qüvvəsi ilə mübahisənin məntiqi Keynes bu hadisənin əsas səbəblərinə odaklanmalarını təmin edir. Struktur, könüllü və sürtünməli işsizliyin mövcudluğunu inkar edən Hs Keynes, orta səviyyədə işsizliyin əsas növü ilə əlaqəli olduğunu vurğulayır. Bu sonrakı kapitalist bazar iqtisadiyyatının qanunları ilə yaradılıb və onun üçün təbiidir. Bu cür işsizliyi izah etmək üçün aşağıdakı məntiqi sxem təklif olunur.

Əmək bazarında faktiki vəziyyəti nəzərdən keçirdikdən sonra işçilərin əmək haqqının azalması ilə işdən ayrılmadığını qeyd etmək olar. Nəticədə, real əmək haqqı hədsiz əməyin səmərəsini əks etdirmir. Əslində, əməyin tədarükü işçilərin işə yönəldiyi pul əmək haqqının səviyyəsindən asılıdır. Eyni zamanda sahibkarlar tərəfindən əmək tələbi real əmək haqqına yönəldilir.

Bu mülahizələrdən bir əhəmiyyətli siyasi nəticə çıxarmaq olar: işləyən insanlar pul vəsaitlərinin azaldılmasına qarşı aktiv olaraq mübarizə aparırlar və qiymətləri artırmaqla daha rahatdırlar.

Bu sxemin ümumi nəticəsidir ki, məşğulluq miqdarı işçilərdən deyil, sahibkarlardan asılıdır. Amma kapitalistlər məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması üçün günahlandırmırlar - özləri də bir növ sosial qanunlar qurbanı şəklində buradadırlar. Əslində, məşğulluq miqdarı sahibkarların ehtiyac və investisiyalar üçün cəmiyyətin ümumi xərcləri ilə bağlı gözləntilərindən asılıdır. Heç kim satmayan məhsulları istehsal edən işçiləri işə götürə bilməz.

Lakin kapitalizm effektiv tələbin olmamasından əziyyət çəkir. Birincisi, gələcəyin qeyri-müəyyənliyi günahlandırmaqdır. Bu qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq üçün çalışırıq, əhali qənaət edir və nə xilas olur, tələbi azaldır. Buna

görə iqtisadiyyat tam işə düşən dövlətə düşdükdən əvvəl ümumi iqtisadi bərabərliyə çatılır və bununla da daimi işsizliyə davam edir.

eynesin məşğulluq nəzəriyyəsindən əldə etdiyi praktiki nəticələr aşağıdakı kimi yekunlaşdırıla bilər.

1. Qiymətlərin azaldılması işsizliyi azaltmaz, çünki kapital marjinal səmərəliliyini azaldır (gözlənilən mənfəət) və istehsalın kəsilməsinə gətirib çıxarır.

2. Bazar sistemi yüksək səviyyədə məşğulluğun təmin edilməsi üçün müvafiq mexanizmi olmadığı üçün dövlət bunun üçün məsuliyyət daşıyır.

2. Effektiv tələbat prinsipi. Effektiv tələbat nəzəriyyəsinin bu hissəsində əsas makroiqtisadi bağımlılıqlar izah edilir, bu da hansı faktorların milli gəlir məbləğinə təsir göstərdiyini göstərir. Keynes burada makroiqtisadi analiz üçün qismən bir tarazlıq üsulunu tətbiq edir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, milli gəlirin dəyərləri ilə effektiv tələbat arasında mütənasib bir əlaqə var. Zamanın hər anında effektiv tələbat C ümumi istehlak dəyəri və ümumi investisiya xərci ilə müəyyən edilir. Əgər milli gəlirin dəyərini ifadə etsək, biz əldə edirik:

$$Y = C + I, (6)$$

yəni, milli gəliri istehlak və investisiyaya düşür. Digər tərəfdən, milli gəlir bir cəmiyyətin üzvlərinin fərdi gəlirlərinin məbləği kimi ümumi istehlakdan və ümumi qənaətdən ibarətdir 5. Sonra

$$Y = C + S (7)$$

(8.1) və (8.2) ifadələrini müqayisə etmək, ümumi iqtisadi muvozanət üçün əsas Keynesian şəraitini əldə etmək çətin deyil:

$$S = I,$$

yəni, bütün qənaət investisiyalara axın etməlidir. Lakin, bu bərabərliyin kapitalizmdə saxlanmasına dair daxili mexanizm yoxdur. Əsas psixoloji qanun və aşağı investisiyaların gözləntiləri gəlirin bir hissəsinin yığılmasına səbəb olur. Thrift, ictimai bir pisdur, Keynes'i ənənəvi klassik-neoklassik yanaşma

əleyhinə olaraq dəfələrlə vurğulayır. Buradan sistem qeyri-bərabər olur. Buna görə, istehlakın bütün növlərini stimullaşdırmaq üçün müvafiq dövlət proqramı lazımdır.

Yuxarıda göstərilən formullardan, Keynesian modelində ümumi iqtisadi bərabərlik baxımından tam işləməylə bağlı heç bir əlaqəsi yoxdur, beləliklə işsizliyin mövcudluğu ilə iqtisadi tarazlıqların bərabərləşməsi mümkündür.

Beləliklə, əvvəlcə milli gəlir üç parametrdən asılıdır: ümumi istehlak, ümumi investisiya və ümumi qənaət. Bundan əlavə, səmərəli tələbat modelində bu miqdarların hər birindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Birinci komponent ümumi istehlaktır.

Digər şeylər bərabərdir, istehlak gəlir funksiyasıdır (bu həm mikro, həm də makroiqtisadi səviyyədə açıqdır). Buna görə, ən ümumi formada istehlak funksiyası forma malikdir

$$C = f(Y)$$

Digər tərəfdən, istehlak səviyyəsi əhalinin gəlirlərini istehlaka sərf etmək üçün psixoloji meyl ilə müəyyənləşdirilir. Keynes, bu meylli istehlak meylini istehlak etməyə çağırır. Orta (C/Y) və marginal (dC/dY) istehlak meylləri anlayışları tətbiq olunur. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, istehlak etmək meyli bir insanın gəlirindən asılı olaraq dəyişir: gəlir nə qədər yüksəksə, istehlak məcburiyyətindəki azalma. Bütünlükdə cəmiyyətdə başqa bir nümunə var: gəlirlərin daha da bərabər paylandığı sosial sistemlərdə istehlak etmək üçün orta meylli olur. Sonuncu, dövlətin yenidən bölüşdürmə siyasətinin lehinə bir arqumentdir.

Keynes özü belə bir nümunənin mövcudluğunun səbəblərini açıqlamır - onun üçün ampirik bir faktdır, lakin sonrakı tədqiqatçılar əsas psixoloji qanunun fəaliyyətinin əsasını qoyan bir sıra amillər ortaya qoydu. Birincisi, aşağı gəlirlərdə istehlak minimum subsidiya səviyyəsinə yaxındır və qənaətlə azalda bilməz. İkincisi, gəlirin artması ilə gələcəkdə qeyri-müəyyənlik və bununla əlaqədar olan riskləri pul köməyi ilə kompensasiya etmək arzusu var. Deməli gəlirin bir hissəsini saxlamaq arzusu. Üçüncüsü, əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsi

gəlirin bir hissəsini miras yolu ilə keçirməyi arzulamışdır. Dördüncüsü, yığılması yod gələcəkdə böyük miqyaslı alışlar və s. həyata keçirilir.

Əsas psixoloji qanunun varlığının səbəbi nədirsə, Keynesianizmə əsas şey onun təsirinin nəticəsidir ki, effektiv tələb azalır və kapitalist reallığın mənfi cəhətləri - böhranlar, işsizlik və s.

Şəxsi istehlakın azalması ilə yaranan vacuum investisiya mallarının istehlakı ilə doldurula bilər. Burada Keynes milli gəlir funksiyasının ikinci parametrisinin - investisiyanın təhlili aparır.

"Bu istehlaka marjinal meyl ilə investisiyalar, qənaətin artması ilə əlaqədar effektiv tələbatın boşluğunu dolduran bir tempdə artmalıdır, əgər bu baş verməsə, milli gəlir və məşğulluq azalacaq"

İnvestisiya və milli gəlirin qarşılıqlı təsiri investisiya sürətinin köməyi ilə izlənilə bilər. Bu artımın səbəbi olan milli gəlirdə mütənasib artımın nisbəti kimi başa düşülür. Cəbri, bu kimi yazıla bilər

$$dY = Kdl, \quad (8)$$

harada DY və dl - müvafiq olaraq milli gəlirin və investisiya, artım K investisiya sürət -. Denklemlər (8.3) və ifadə (8.1) dan asanlıqla investisiya sürətləndiricisi üçün əsas formula əldə edə bilərsiniz:

$$K = 1 / (1 - dC / dY). \quad (9)$$

Beləliklə, çarpan istehlak etmək üçün marjinal meyllərə (dC / dY) bağlıdır və bununla da iqtisadi proseslərin psixoloji əsasını daha da vurğulayır. Çarpanların mənası, investisiyalar, real milli gəlirin istifadə olunan hissəsinə olan tələbatını əks etdirən xərc kimi, əlavə gəlir mənbəyi kimi çıxış edir. Onlar iki şəraitin mövcudluğunda gəlirlərə təsir göstərirlər:

1) iqtisadiyyatda istehsal olunmaq üçün istifadə edilə bilən istehsal resursları mövcud olduqda;

2) effektiv tələbatın artması investisiya sektorunun genişləndirilməsidir.

Beləliklə, az miqdarda istehlak etmək meyli ilə (və qısa bir zaman müddətində az dəyişir), milli gəlirin artmasında əsas amil investisiyalar olur.

Sonra sual yaranır: təşəbbüskarlar sərmayə yatırmaq təşəbbüsü nə müəyyənləşdirilir? Keynes iki amilə işarə edir.

1. Kapital xərcləri arasında sərmaye malları istehsalına və gözlənilən mənfəətə olan fərq kimi müəyyən edilən kapitalın marginal səmərəliliyi. Öz növbəsində, kapital marjinal səmərəliliyi kapitalistlərin gələcək mənfəətlə bağlı gözləntilərinə əsaslanır. Beləliklə, psixoloji amillər də ön plana çıxır.

2. İnvestisiya kredit faizinin ölçüsündən asılıdır. İnvestisiya edərkən, kapitalist müxtəlif növ investisiya növlərindən potensial mənfəəti qiymətləndirir və yüksək faizlə likvidlik üstünlüyü (əmanətlərin saxlanması pul formaları) başlayır. Bu amil iqtisadiyyatın real və pul sahələri arasındakı əlaqəni göstərir.

Nəhayət milli gəlirə təsir göstərən üçüncü parametr ümumi qənaətdir. Ümumiyyətlə, bu faktor ümumi istehlakın qarşılıqlı təsirini görür (bax: formula (8.2)). Eynilə, orta və marjinal istehlak meyli ilə, orta (S / Y) və marginal (dS / dY) qənaət etmək meylləri tətbiq edilir. Üstəlik, yuxarıda göstərilən modelə əsasən, bununla bağlı təsəvvür edilə bilər

$$dC / dY + dS / dY = 1.$$

Beləliklə, milli gəlirdə istənilən dəyişikliklərin əsasları psixoloji amillərin manipulyasiyasıdır - istehlak və qənaət prinsipləri və kreditlər üzrə faiz.

1.3. Keynes tipli istehlak funksiyası və xərclər multiplikatoru

C.M.Keynsin makroiqtisadi modelində “Multiplikator” effekti və ya multiplikator prosesləri xüsusi yer tutur. “Multiplikator” anlayışı vuruc deməkdir. O, investisiyaların artımı ilə, gəlirlərin, məşğulluğun və istehlakın bir neçə dəfə artmasını müəyyən edir. Xərclərin əsasında alıcılıq qabiliyyətinin və məşğulluğun multiplikasiyası baş verir. Keynesin multiplikatoru gəlirin artımının investisiyaların artımına olan münasibəti - nisbəti ifadə edir (“gəlir multiplikatoru” və ya “investisiya multiplikatoru”). Beləliklə, ilkin investisiya nəticəsində məcmu məşğulluq və gəlirin ümumi səviyyəsi artır. İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, Keynes tipli istehlak funksiyası aşağıdakı kimidir. $C = a + bY$ Burada, C -

aqreqallaşdırılmış, istehlak xərcləri, Y - Ümumi daxili məhsul, a , b isə parametrlərdir.

Məlumdur ki, C və Y Milli Hesablar Sisteminin (MHS) əsas göstəricilərindəndir. İstər həmin göstəricilərin hesablanma prinsipində, aqreqallaşdırılmasında və mikrosəviyyədə mühasibat uçotu sənədlərinin doldurulmasında hesablama zamanı rəqəmlərin yuvarlaqlaşdırılmasında, daha doğrusu, adi cəbri səhvlər yığılır.

Onagörə də $C = a + bY$ hipotezi statistik məlumatlar ilə

$$C + x = a + b(Y + z)$$

kimi yoxlanılmalıdır. Burada, x və z qeyri-məlum təsadüfi kəmiyyətdir və ildən ilə dəyişir. Başqa sözlə,

$$C = a + bY + u, u = bz - x$$

Burada, u - səhvi xarakterizə edir.

Fərz edək ki, $C = a + bY$ münasibətinin doğruluğu hansısa yolla müəyyənləşdirilmişdir. Bu halda ümid etmək lazım deyil ki, bu münasibət ixtiyari hesabat dövrü üçün də statistik məlumatlarla yoxlanıla bilər. Ax_1 təsadüfi kənarlaşmalar da mümkündür. Belə münasibətlərə dövrlərin (illərin) orta qiymətləri üçün baxılır. Bir sıra hallarda hansısa dövr və ya il üçün C -nin həqiqi qiyməti $(a + bY)$ -dən fərqli olur. Məsələn, müharibə illərindəki a və b parametrlərinin qiymətləri, stabil inkişaf illərindəki müvafiq əmsallardan kəskin fərqlənə bilər. Bu zaman səhv seçməyə daxil edilən dövrlərin (illərin) götürülməsi ilə əlaqədar olur. Ona görə də statistik üsullarla münasibətlərin (hipotezlərin) yoxlanmasında eyni tipli məlumatlara üstünlük verilməsi zəruridir.

Spesifikasiyanın səhvləri. Məlumdur ki, adətən nəzəriyyələrdə proses sadələşdirilərək öyrənilir. Məsələn bizim konkret nümunədə hər bir iqtisadçıya məlumdur ki, məcmu istehlaka (C) təkcə ÜDM-in həcmi (Y) deyil, daha çox amillər təsir edir. Məsələn, istehlakçıların zövqü, faiz stavkası, qiymətlərdəki yerli fərqlərəhalinin yaş qrupu, əvvəlki ildə istehlakçıların gəlirlərində baş verən dəyişikliklər və s. Bütün bu amillər cari istehlakın miqyasına bu və ya digər

dərəcədə təsir edir. Bundan başqa hətta bütün təsiredici amilləri modelə daxil etsək də həqiqi asılılığın şəkili daha mürəkkəb ola bilər. Hətta, istehlakın həcmnin təkcə ÜDM-dən asılı olaraq dəyişdiyini qəbul etsək belə həqiqi asılılıq baxdığımız xətti şəkildə deyil digər şəkildə də ola bilər.

$$C = a + bY + c \log(y) + d\sqrt{y} + ky^2$$

Məsələn, Başqa sözlə sonsuz olaraq çoxlu sayda mümkün variantlar ola bilər. Bu səbəbdən də baxılan asılılıqların spesifikasiyasından səhvlər meydana çıxır.

Əsas anlayışlar və kateqoriyalar

İki sektorlu iqtisadiyyat modeli	İnvestisiya
İstehlak	Qeyri-investisiya əməliyyatları
Muxtar istehlak	İndiki sərmayə
İstehlak etmək üçün orta meyl	Muxtar investisiyalar
Marjinal tüketim meyli	"Saxta Paradoks"
Əmanət	İnvestisiya qənaəti Modelidir
Saxlamaq üçün orta meyl	İnvestisiya sürəti
Saxlanmaq üçün marjinal meyl	Sürətləndirici

Mənbə: Paul A.Samuelson, William D. Nordhaus. Economics, 15 edition. meGRAW-Hell,INC. 2014 s.147

Mövzunun məqsədi ev təsərrüfatlarının və firmalarının əsas makroiqtisadi prosesləri - istehlak, əmanət və investisiyalar, onların qanunları və qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdən keçirməkdir.

Problemlərin həlli nümunələri

№ 1. Bu dövrdə ev təsərrüfatlarının xərcləri 100 dona bərabərdir. 1 ədəd donun 60%-i birdəfəlik gəlirə bərabərdir. Cədvəldə verilən məlumatlara əsasən, istehlak xərcləri və ev təsərrüfatlarının gəlir səviyyəsini müəyyənləşdirin.

Birdəfəlik gəlir	İstehlak	Əmanət
0	-	-
100	-	-
200	-	-
300	-	-
400	-	-
500	-	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Həll:

İstehlak funksiyası $C = 100 + 0.6Y$ təşkil edir. Formulaya Y (dəyərsiz gəlir) dəyərlərini qoyaraq istehlak dəyərini tapırıq. Əmanətin dəyəri $S = Y - C$ formulu ilə müəyyən edilir.

Birdəfəlik gəlir	İstehlak	Əmanət
0	100	-100
100	160	-60
200	220	-20
300	280	+20
400	340	+60
500	400	+100

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Xalis gəliri - $S = 0$ olan birdəfəlik gəlirin dəyəri. Bu formula ilə müəyyənəşdirilə bilər:

Xalis gəlir = avtonom istehlak / marginal meyl saxlamaq üçün.

$$100 / (1 - 0.6) = 250.$$

№ 2. İstehlak tənliyi $C = 100 + 0.5Y$, birdəfəlik gəlir 400'dir. İstehlak və qənaətin ölçüsünü, eləcə də istehlak və qənaət üçün orta meylini müəyyənləşdirin.

Həll:

$$C = 100 + 0.5 * 400 = 300$$

$$S = 400 - 300 = 100$$

$$APC = 300/400 = 0.75$$

$$APS = 100/400 = 1 - 0.75 = 0.25$$

№ 3. Xətti istehlak funksiyası cədvəl kimi verilir:

Gəlir	16	24	32	44
İstehlak	14	20	26	35

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub.

İstehlak funksiyasını göstərin. İstehlak dəyərinin 40 ədədə bərabər gəlir ilə təyin olun.

Həll:

Bütün hallarda $MPC = \Delta C / \Delta Y$ nisbəti 0,75 təşkil edir.

$Y = 16$, $C = 14$ üçün muxtar istehlakın dəyərini tapın.

$$14 = a + 0.75 * 16$$

$a = 2$ (bu dəyər masanın bütün əmsalları üçün "gəlir / istehlak" üçün sabitdir).

İstehlak funksiyasını əldə edirik:

$$C = 2 + 0.75 * Y$$

$Y = 40$, $C = 2 + 0.75 * 40 = 32$ olduqda.

№ 4. İstehlak funksiyası $C = 200 + 0.6Y$, investisiya funksiyası $I = 500$ 'dir.

Təsdiq edin:

- balans gəlirinin dəyəri;
- investisiyanın sürətləndiricisi;
- investisiyanın 20% artacağı təqdirdə, balans gəliridir.

Həll:

a) İki sektorlu iqtisadiyyat üçün $Y = C + I$

$$Y = 200 + 0.6 Y + 500$$

$$Y = 1750$$

İki sektorlu bir iqtisadiyyatda $S = I$ yoxlayın

$$-200 + (1 - 0.6) Y = 500$$

$$Y = 1750$$

b) $m = 1 / (1 - MPC) = 1 / (1 - 0.6) = 2.5$

c) $\Delta Y = m * \Delta I = 2.5 * (500 * 0.2) = 2.5 * 100 = 250$

$$250 + 1750 = 2000 - \text{yeni tarazlıq gəlir.}$$

№ 5. Son istifadə gəlirinin 50 dəfədən çox artması şərti ilə sadə bir xərcli sürətini hesablayın. ədəd və istehlak - 40 den. ədəd

Həll:

Sadə bir xərc çarpanı aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$m = \frac{1}{1 - MPC},$$

burada MPC istehlak etmək üçün marginal meyl deyil, aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y},$$

burada ΔC istehlak xərclərinin artmasıdır;

ΔY - son istifadə gəlirinin artmasıdır.

Beləliklə, sadə bir xərc çarpanı:

$$m = \frac{1}{1 - 40/50} = 5$$

№ 6. Ölkədəki gəlir 1000 dondursa, milli tarazlıqdakı tarazlığı müəyyənləşdirin. ədəd, istehlak - 750 den. vahidlər, vergi gəlirləri - 120 den. vahidlər, dövlət xərcləri 115 dən. ədəd

Həll:

Makro-iqtisadi qənaət şərait (xüsusilə S tarazlıq p və dövlət S_g) investisiya bərabər:

$I = S = S_p + S_g = (Y - C - T) + (T - G) = (1000 - 750 - 120) + (120 - 115) = 135$ den. ədəd

№ 7. İstehlak istehlakına marjinal meylli gəlir gəlmir. Məlumdur ki, 200 dindən gəlir artımı ilə ədəd 400 dona qədər. ədəd istehlak 160 dona yüksəldi. ədəd 230 dəqəyə qədər. ədəd İnvestisiya artımı ilə gəlirin artımını 20 dona tapın. ədəd

Həll:

İstehlak istehlakına marjinal meyl gəlirdən asılı deyilsə, xərcləmə sürəti sayısal olaraq investisiya sürətinə bərabərdir.

MPC tapın:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} = \frac{230 - 160}{400 - 200} = \frac{70}{200} = 0,35$$

İnvestisiya artımı (ΔI) aşağıdakı formaya görə gəlir artmasına səbəb olacaq:

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{1 - MPC} = \frac{20}{1 - 0,35} = 31$$

№ 8. İqtisadiyyat aşağıdakı məlumatlarla təsvir olunur:

$$C = 300 + 0.8 Y; I = 200 + 0.2 Y; X_n = 100 - 0.4 Y; G = 200.$$

Hesablayın:

- gəlir səviyyəsinin balansı;
- çarpan avtonom xərclərin dəyəri.

Həll:

Balans gəlirini tapmaq üçün əsas makroiqtisadi şəxsiyyətdən istifadə edirik:

$$Y = C + I + G + X_n$$

$$Y = 300 + 0.8 Y + 200 + 0.2 Y + 200 + (100 - 0.4 Y)$$

$$Y = 800 + 0.6 Y$$

$$Y - 0.6 Y = 800$$

$$Y = 2000$$

Ümumi xərclərin modeli, stimullaşdırılan investisiyalar daxildirsə (bizim halda, investisiyanın bir hissəsi Y -yə bağlıdırsa), otonom xərclərin sürətinin hesablanması aşağıdakı formula ilə aparılır: balans gəlir / avtonom xərclər:

$$m = 2000/800 = 2.5.$$

Öz həllini tapma vəzifələri

№ 1. İqtisadiyyatda istehlak planı $C = 50 + 0.8Y$ təşkil edir. Ümumi xərclərin qalan hissələri avtonom və 100-ə bərabərdir.

İqtisadiyyatda tarazlıq gəlir səviyyəsini və iqtisadiyyatdakı özerk xərclərin sürətinin dəyərini müəyyənləşdirin.

№ 2. İstehlak funksiyası $C = 100 + 0.7Y$, birdəfəlik gəlir $Y = 1000$ olur.

Müəyyən et: istehlak miqdarı, qənaət miqdarı, istehlak etmənin ortalama meyli, qazancın marjinal meyli.

№ 3. Əmanət funksiyası $S = 0.2Y - 50$, planlaşdırılan sərmayə isə 30 təşkil edir. İki sektorlu iqtisadiyyatda balans milli gəliri və sürət təsirləri nədir?

№ 4. Yatırım funksiyası $I = 30 + 0.1Y$ olaraq verilir və qənaət funksiyası $S = -20 + 0.6Y$ olur.

İki sektorlu iqtisadiyyatda tarazlıq gəlirini müəyyənləşdirin. 500 ədəd gəlir artımını təmin etmək üçün investisiya məbləğini necə dəyişdirmək lazımdır?

№ 5. İqtisadiyyat balansdadır. İstehlak istehlakına marjinal meyl 0,6 təşkil edir. Investisiya tələbatı 100 ədəd artdı. məcmu tələbin digər komponentlərinin sabitliyi ilə. İqtisadiyyatda bir tarazlıq üçün milli gəlir səviyyəsinin necə dəyişməsi lazımdır?

№ 6. Ölkənin iqtisadiyyatı şəraitdə tarazlıqdadır:

$$C = 100 + 0.8 (Y - T),$$

$$I = 100, G = 200, t = 0.25.$$

Müəyyən et:

a) balans ÜDM;

b) avtonom xərclərin sürətləndirilməsi.

№ 7. Tarazlıq ÜDM 5000'dir. İstehlak funksiyası $C = 500 + 0.6Y$, $I = 2000 - 2500 * r$ təşkil edir.

Tarazlıq faiz dərəcəsinin dəyərini hesablayın.

№ 8. Tənzimləmə sistemi ölkənin iqtisadiyyatının sadə Keynesyalı modelini sabit qiymət səviyyəsində əks etdirir:

$$C = 200 + 0,8Y, Y = GSYH - T, T = 500, I = 160, G = 600, X_n = 0.$$

Ümumi xərclərin bərabərliyini əldə edin və ÜDM-in həcmi təyin edin.

Əgər investisiyalar 200 ədəd artırsa, ÜDM-in həcmi dəyişdirmək olar. (ümumi xərclərin sabit bir hissəsi olan)?

№ 9. İntestisiya funksiyasını tənliklə verin:

$I = 1000 - 30r$, burada r - real faiz dərəcəsi. Nominal faiz dərəcəsi 10%, inflyasiya isə 2% təşkil edir.

C. M.Keyns psixoloji qanun yaxud əsas psixoloji factor adlandırmışdır. Bununla belə, həmin sözügedən qanuna əsasən “insanlar, gəlirləri çoxaldıqca, istehlaklarını çoxaltmağa meyilli olurlar, ancaq bu artıma meyilli olmaq gəlirin çoxaldığı qədər olmur”.

Gəlirlərin dəyişilmə dinamikasına əsasən subyektlərin istehlak tutumunun dəyişməsinə daha çox önəm vermələrini istehlaka son hədd meyilliliyi göstəricisi təyin edir. Nəticədə, qısa müddətli vaxt intervalında o sabit qalır, ona görə ki, insanlar onlara aşılana vərdişləri dəyişməyə meyilli olurlar. İlk öncə qeyd olunan psixoloji faktor istehlaka orta meyillilik adı verilən göstəricidə özünü göstərir. Keynsin psixoloji faktor qanununa əsasən, istehlaka orta meyillilik gəlir çoxaldıqca azalmalıdır. Ona görə ki, zəngin insanlar əsasən istehlakdan çox yığıma meyilli olurlar. Vacib amil olaraq sərəncamda olan gəlir qəbul edilir. Ancaq həqiqi həyatda istehlak dinamikasına sərəncamda qalan gəlirdən əlavə digər faktorlar (ölkə əhalisinin gəlirləri, var-dövlət, məbləğlərin səviyyəsi, , vergilər və s.) də təsir göstərir.

II Fəsil İSTEHLAK FUNKSİYASININ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI TİMSALINDA EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏHLİLİ

2.1. İstehlak funksiyası parametrlərinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

İstehlak bazarının tədqiq edilməsi bəzi metodoloji prinsiplərə əsaslanır. O, bütün digər mübadilə sektorları kimi ictimai təkrar istehsalın başqa bir çox mərhələləri ilə qarşılıqlı əlaqə mühitində təhlil və tədqiq edilir. Bu zaman istehlak bazarı bazarın daxili və xarici amilləri (təchizat, xammal, rəqiblər, ümumi iqtisadi-siyasi amillər, istehsal texnologiyasının və s.) ilə qarşılıqlı şəkildə gözdən keçirilərək öyrənilməli, təhlil və tədqiq edilməlidir. Başqa bir vacib metodoloji prinsip bazarın öyrənilməsində onun bütün struktur komponentlərinin və bunların qarşılıqlı təsirinin nəzərə alınmasından ibarətdir. Əksər hallarda araşdırmaçılar bazarın tərkib hissələrinin (istehlak niyyətlərinin, qiymətlərin, tələblərinin öyrənilməsi, marketing araşdırmaları, rəqabət mühiti, konyunktura müşahidələri və.s) qarşılıqlı əlaqəli təsirini gözdən keçirir, o cümlədən səhv olaraq istehlak prosesinin (istehlak məhsulları ilə təminat, təkrar istehsalının təmini və s) tədqiq edilməsi işinə dərin yanaşırlar. Bu isə mövcud istehlak bazarının tədqiq edilməsində və öyrənilməsində komplekslik prinsipinin pozulmasına yol açır. Belə olduğu halda səhv nəticələr alınır.

İstehlak bazarının öyrənilməsi zamanı onun təklif və tələbin kompensasiya edilməsi problemlərinin öyrənilməsinə istiqamətləndiyini, sistemlilik, problemlilik, komplekslilik, elmilik kimi əsas metodoloji prinsiplərə əsaslanmasını mütləq vurğulamalıyıq (Ələsgərov, 1933, s.88)

Bu məqsədlə, bəzi iqtisadçılar istehlak, həmçinin ərzaq məhsulları istehlakı bazarının tədqiq edilməsi zamanı aşağıdakı məsələlərin həll olunmasının zəruriliyini qeyd edirlər:

1. istehlak malları bazarının, həmçinin qida məhsullarının onun öz amillərinə və bu amillərin bir-birilə əlaqəsinə göstərdiyi təsirinin tədqiq edilməsi, bunun

sayəsində təklif və tələbin həqiqi tutumu, tərkibi, onların tarazlıq dərəcəsi mövzusunda doğru biliklərin əldə olunması;

2. bazarın tərkib üsürlərinin vəziyyətinin, bu vəziyyətin əsas problemlərinin proseslərinin və xarakterinin intensivliyinin dəyərləndirilməsi. Nəticəsində bazara aid səbəb-nəticə əlaqələri, bazarın fəaliyyət mexanizmi, onun müəyyən vəziyyətinin səbəbləri, onun əsas problemləri və s. haqqında doğru şəkildə qərar qəbul etmək imkanı yaranır.

3. bazardakı tərəqqi prosesləri, bazar amillərinin gələcək durumunun əvvəlcədən proqnozlaşdırılması, elmi baxımdan əsaslandırılmış proqnozlaşdırma metodları və bazarın tədqiq edilməsinin əvvəl qeyd etdiyimiz 2 komponentinin təhlil olunaraq qiymətləndirilməsi, bazarın gələcək vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verir (Abbasov, 1998, s.66).

Biz də tədqiqatımızın bu bölümündə istehlak funksiyalarının Azərbaycan iqtisadiyyatında necə təsirlərə məruz qaldığını ekonometrik olaraq qiymətləndirəcəyik. Tədqiqatımızın ikinci bölümü iki hissədən ibarət olmuşdur. İlk hissədə istehlaka təsir edən istehlak funksiyalarını dəyərləndirilmiş, ikinci hissədə isə istehlakın multiplikativ effektləri qiymətləndirilmişdir. Ekonometrik qiymətləndirmə üçün Əhalinin ümumi istehlakı(TPC), Əhalinin ümumi gəlirləri (TIP) və Ümumi Daxili Məhsul (GDP) dəyişənlərinin datalarından istifadə olunacaqdır. Datalar Azərbaycan Respublikası Statistika saytından əldə edilmişdir və rəqəmlər milyon mant ilə göstərilmişdir. Tədqiqatımızda dataların 2005-2017-ci illərə aid illik datalar istifadə edilmişdir. Bu qiymətləndirmələr E-Wievs 10 ekonometrika kompyuter proqramı üzərində aparılmışdır. Bu hissənin ilk hissəsində vahid kök testi olaraq ADF analizləri aparılmış və reqressiya analizləri olmuşdur. Asılı dəyişən Əhalinin Ümumi İstehlakı dəyişəni olmuşdur. Dəyərləndirmə zamanı əvvəlcə dəyişənlərin qrafikləri vermişdir.

Hipotezlərimiz aşağıdakı kimi kurulacaqtır:

H_0 = Tədqiqat nəticəsində dəyişənlər arasında əlaqə vardır. H_0 hipotezində dəyişənlər bir digər dəyişənin səbəbidir.

H_1 = Tədqiqat nəticəsində dəyişənlər arasında əlaqə yoxdur. H_1 hipotezində dəyişənlər bir digər dəyişənin səbəbi deyildir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika saytından əldə edilmiş aşağıdakı datalar istifadə edilmişdir.

Cədvəl 3. 2005-2017-ci illər üzrə əhalinin ümumi istehlak, gəlir, məhsul və qənaət olunan pul (mlyn manat ilə)

İllər	Əhalinin ümumi istehlak cəmi (mlyn mnt)	Əhalinin ümumi gəlirləri	Ümumi daxili Məhsul	Qənaət olunan pul (mlyn manat ilə)
2005	6508,6	8063,5	12522,6	1556
2006	8208,2	10198,4	18746,3	1991
2007	11249,8	14558,1	28360,6	3307
2008	15891,8	20735,3	40137,3	4844
2009	17417,5	22601,2	35601,6	5184
2010	19251,3	25606	42465,1	6354
2011	22185	30524,5	52082,2	8341
2012	24567	34769,4	54743,6	10204
2013	28021,7	37561	58182,1	9541
2014	30799,5	39472,3	59014,1	8674
2015	34963,3	41744,7	54380,1	6782
2016	39778	45395,2	60425,3	5621
2017	45152,6	49162,8	70337,7	4011

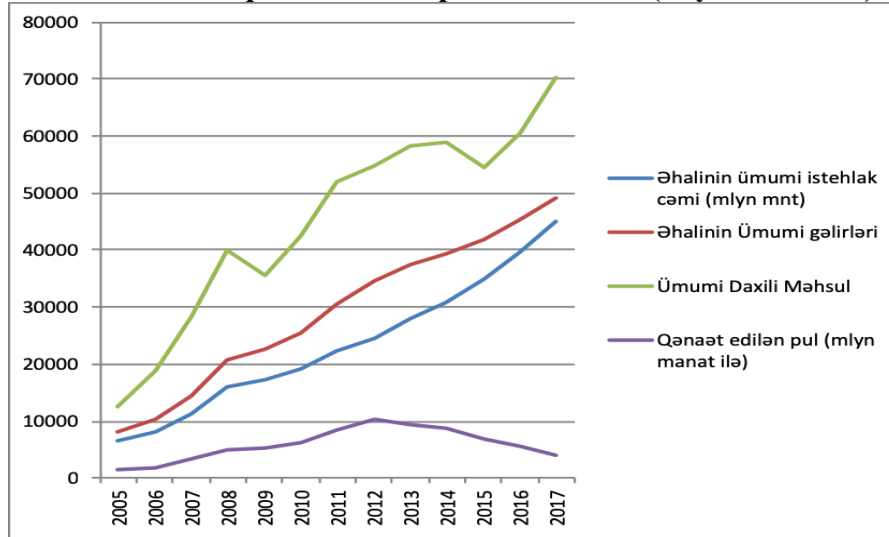
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

Link: <https://stat.gov.az>

Yuxarıdakı cədvələ nəzər saldıığımızda Əhalinin ümumi istehlak cəmində 2005-ci ildən 2017-cə ilə qədər mütəmadi olaraq bir artım görülməkdədir. Belə ki 2005-ci ildə 6508,6 min manat təşkil edərəkən, 2017-ci ildə bu rəqəm 38633,5 min manat və yaxud %600 artaraq 45125,6 min manat olmuşdur. Əhalinin Ümumi Gəlirlərinə nəzər saldıığımızda da bu artımı görmək olar. Əhalinin ümumi gəliri 2005-ci ildə 8063,5 min manat ikən, 41099,5 min manat vəya %509 artaraq 49162,8 təşkil etmişdir. Lakin Ümum Daxili Məhsul və Qənaət olunan pul miqdarlarında 2014-cü illərdə bir azalma görülməkdədir. ÜDM 2005-ci ildə 12522,4 min manat ikən, 2014-cü ildə 59013 min manat təşkil etmiş, 2015-ci ildə 54370 min manata düşdükdən sonra 2015-ci ildə təkrar yüksəliş olmuş və 2017-ci ildə 70337,7 min manat təşkil etmişdir. Qənaət olunmuş pul miqdarına

baxıldığında da 2005-ci ildə bu rəqəmin 1554 min manat olduğunu görülməkdədir. 2012-ci ildə bu rəqəm 10204 min manat, 2013-cü ildə isə 8674 min manat olmuşdur. Bu düşüş davam etmiş 2017-ci ildə 4010 min manat təşkil etmişdir.

Diaqram 3. 2005-2017-ci illər ərzində əhalinin ümumi istehlak, gəlir, məhsul və qənaət olunan pul dinamikası (mln manat ilə)

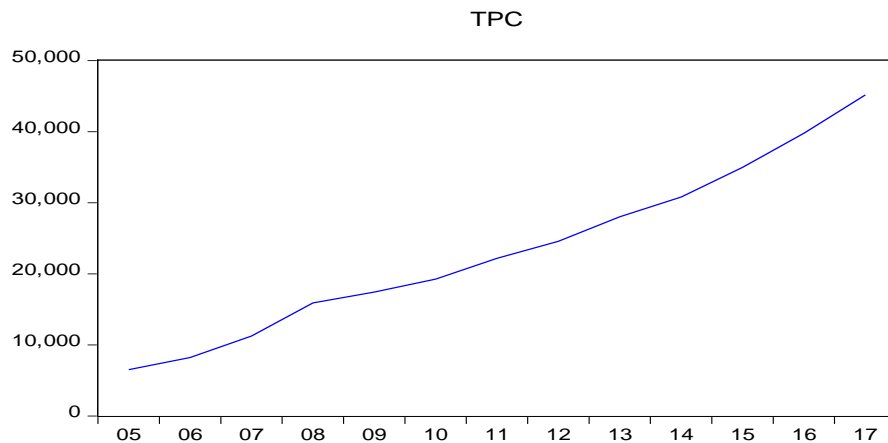
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

Link: <https://stat.gov.az>

Qrafikdən də məlum olur ki, əhalinin ümumi istehlakı və əhalinin ümumi gəlirləri qrafiki mütəmadi olaraq artım göstərmişdir. ÜDM-da isə azalmalar və təkrar artımlar olur. Qənaət oluna pul miqdarında isə 2012-ci ilə qədər mütəmadi olaraq artım olmuş və sonrakı illərdə mütəmadi şəkildə azalma olmuşdur.

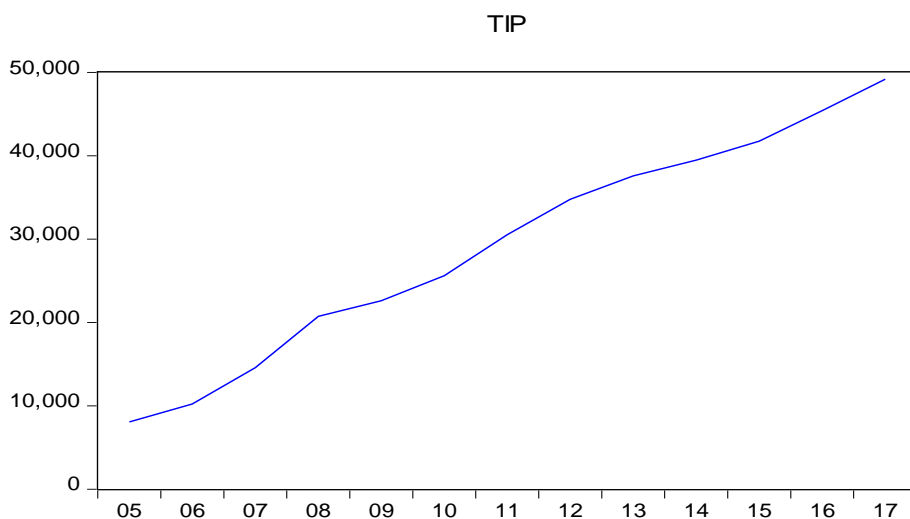
Aşağıdakı qrafiklərdə dəyişənlərin nəticələri verilmişdir.

Qrafik 1. Əhalinin ümumi istehlak qrafiki

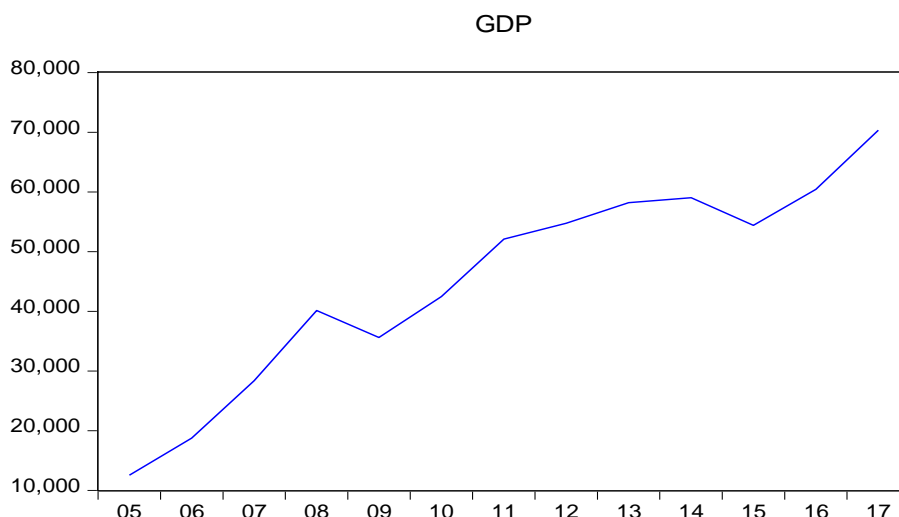
Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Qrafik 2. Əhalinin ümumi gəlirləri

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Qrafik 3. Ümumi daxili məhsul qrafiki

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Qrafiklərə nəzər yetirdiyimizdə bütün dəyişənlərdə davamlı olaraq bir artışı olduğunu görmək mümkündür. Xüsusilə Ümumi Daxili Məhsul dəyişəninə dalğalanmaları görmək mümkündür. Belə ki 2008-ci ildə azalma müşahidə edilərkən 2009-cu ildən sonra 2015-ci ilə qədər davamlı olaraq artışı olmuş və 2015-ci ildə bir azalma müşahidə edilmişdir.

Dəyişənlərin vahid kök dəyərlərini analiz etdiyimizdə aşağıdakı cədvəl qarşımıza çıxmaqdadır.

Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) vahid kök testlərinin nəticələri:

Null Hypothesis: TPC has a unit root

Exogenous: Constant

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=2)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	2.541473	0.9998
Test critical values:		
	1% level	-4.121990
	5% level	-3.144920
	10% level	-2.713751

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 1-ci tərtib fərqdən

Null Hypothesis: D(TPC) has a unit root

Exogenous: Constant

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=2)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.799881	0.3612
Test critical values:		
	1% level	-4.200056
	5% level	-3.175352
	10% level	-2.728985

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 2-ci tərtib fərqdən

Null Hypothesis: D(TPC,2) has a unit root

Exogenous: Constant

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=2)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-4.027748	0.0148
Test critical values:		
	1% level	-4.297073
	5% level	-3.212696
	10% level	-2.747676

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Dickey-Fuller (ADF) testi nəticələrinə baxıldığında səviyyədə və 1-ci tərtib fərqdə probilite dəyərlərinin 0,05-dən böyük olduğunu görməkdəyik yəni buna görə dəyişənlərin heç biri səviyyədə stasionar deyil, bu test nəticələri 1-ci tərtib fərqdə də həmçinin stasionardeyil, ancaq 2-ci tərtib fərqə probilite dəyərimizə baxdığımızda 0,05-dən kiçik olduğunu yəni, dəyişənlərin stasionar olduğunu görməkdəyik.

Regressiya analizləri nəticələrinə baxıldığında dəyişənlərin bağlantı problemləri olduğu görülmüşdür. Analiz nəticələrində dəyişənlərin dəyərləri yüksək olduğu üçün əvvəlcə dəyişənlərin logarifması alınmış daha sonra analizlər aparılmışdır. Nəticələri aşağıdakı cədvəldən görmək mümkündür.

Regressiya Analizi

Dependent Variable: LOGTPC

Method: Least Squares

Date: 02/26/19 Time: 08:50

Sample: 2005 2017

Included observations: 13

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOGTIP	1.357954	0.171399	7.922786	0.0000
LOGGDP	-0.389563	0.195181	-1.995907	0.0739
C	0.264200	0.499917	0.528488	0.6087

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Nəticələrdən də görüldüyü kimi Prob. dəyərlərinə baxdığımızda Əhalinin Ümumi Gəlirləri dəyişəninin Prob. dəyəri 0,05-dən az olmuşdur. Yəni burada H_0 rədd, H_1 qəbul ediləcək. Ancaq ÜDM Prob. dəyəri 0,05-dən böyükdür. Burada H_0 hipotezi qəbul ediləcək. Buradan da onu görürük ki ÜDM dəyişəni ilə istehlak arasında əlaqə yoxdur.

2.2. Əhali istehlakının multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi

Tədqiqatımız bu bölümündə istehlak ilə multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi üçün analizlər aparılacaqdır. Bura istifadə olunan dəyərlər Əhalinin Ümumi Gəliri(TPC), Əhalinin Qənaət etdiyi Pul (MS) və Əhalinin istehlakı (TİP) olacaqdır. Dəyişənlərin dataları illik olaraq verilmiş və bütün datalar Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika saytından əldə edilmişdir.

Bu bölümə gəlirlər və istehlakın pel qənaətinə təsirləri ölçülmüşdür. Tədqiqatda FMOLS modeli və VAR modeli olaraq iki model qurulmuşdur. Model üzrə dəyişənlər arasında uzunmüddətli dövr əlaqəsinin olması Engle-Granger və Phillips Ouliaris kointeqrasiya yanaşmaları ilə test olunmuş və nəticədə dəyişənlər arasında xüsusi əlaqənin ekonometrik modeli yaradılmışdır.

Empirik nəticələr

Modelin qiymətləndirilməsi aparılmazdan əvvəl vahid kök testləri vasitəsilə dəyişənlərin stasionarlığının yoxlanılması vacibdir. Bu məqsədlə dəyişənlərin stasionarlığını yoxlamaq üçün Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) testi istifadə edilmişdir. Əldə olunan nəticələr Cədvəl 1-də verilmişdir.

Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) vahid kök testlərinin nəticələri:

Null Hypothesis: MS has a unit root

Exogenous: Constant

Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=2)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.196377	0.2172
Test critical values:		
1% level	-4.200056	
5% level	-3.175352	
10% level	-2.728985	

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 1-ci tərtib fərqdən

Null Hypothesis: D(MS) has a unit root

Exogenous: Constant

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=2)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-0.866991	0.7578
Test critical values:		
1% level	-4.200056	
5% level	-3.175352	
10% level	-2.728985	

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 2-ci tərtib fərqdən

Null Hypothesis: D(MS,2) has a unit root

Exogenous: Constant

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=2)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.265479	0.0462
Test critical values:		
1% level	-4.297073	
5% level	-3.212696	
10% level	-2.747676	

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Dickey-Fuller (ADF) testi nəticələrinə baxıldığında səviyyədə və 1-ci tərtib fərqdə probilite dəyərlərinin 0,05-dən böyük olduğunu görməkdəyik yəni buna görə dəyişənlərin heç biri səviyyədə stasionar deyil, bu test nəticələri 1-ci tərtib fərqdə də həmçinin stasionar deyil, ancaq 2-ci tərtib fərqdə probilite dəyərimizə baxdığımızda 0,05-dən kiçik olduğunu yəni, dəyişənlərin stasionar olduğunu görməkdəyik.

Daha sonra dəyişənlər arasında kointeqrasiya əlaqəsinin olmasını FMOLS kointeqrasiya yanaşmaları ilə qurulan modelə əsasən yoxlamışıq. FMOLS modeli üçün kointeqrasiya testlərinin nəticəsi kimi təyin olunmuşdur ki, Engle-Granger

kointeqrasiya testlərinin nəticələrinə əsasən bütün hallarda p-qiyməti 5 %-dən kiçik olmuşdur. Bu o deməkdir ki, dəyişənlər arasında uzunmüddətli dövr ərzində kointeqrasiya əlaqəsi vardır. Hər bir halda, “kointeqrasiya əlaqəsi vardır” sıfır hipotezi 5% əhəmiyyətlik dərəcəsində qəbul olunur.

Engle Granger Kointeqrasiya Testi

Dependent Variable: D(LOGMS,2)

Method: Least Squares

Date: 02/27/19 Time: 11:15

Sample (adjusted): 2007 2017

Included observations: 11 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(LOGTPC,2)	-2.925692	0.563590	-5.191175	0.0008
D(LOGTIP,2)	3.921956	0.511675	7.664941	0.0001
C	-0.025767	0.016912	-1.523611	0.1661

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Kointeqrasiya testi kimi istifadə edilən Engle-Granger yanaşmasının nəticələrinə uyğun olaraq təhlil edilən reqressiya tənliklərini uzunmüddətli dövr tənliyi kimi qəbullanaraq izah vermək mümkündür. Cədvəldə FMOLS metodu ilə kointeqrasiya metodu istifadə olunmaqla əldə olunan uzunmüddətli dövr üzrə elastiklik əmsalları təsvir olunmuşdur. Metodologiya hissəsində ifadə edildiyi kimi əsasən FMOLS metoduna görə ətraflı şərh veriləcəkdir. Bununla yanaşı, bütün metodlara görə əldə edilən əmsallarla əlaqədar vahid fikir irəli sürmək olar.

Cədvəl Uzunmüddətli dövr əlaqəsinin qiymətləndirmə nəticələri

Dəyişən	FMOLS	VAR
TIP	0.99 (0.000)	0.20 (0.029)
TPC	-0.99 (0.000)	0.62 (0.021)

Qeyd: Asılı dəyişən; MS. ***, ** və * sıfır hipotezinin müvafiq olaraq 1%, 5% və 10% əhəmiyyətlik dərəcəsində rədd olunduğunu göstərir. P-qiyməti mətərizədə verilmişdir. Qiymətləndirmə periodu 2005-2017.

Mənbə: Eviews 9 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Nəticələrə baxıldığında digər dəyişənlər sabit ikən əhalinin istehlakı (TIP) dəyişəndə 1% artım pul qənaətində 0.20 % bir artıma səbəb olmaqdadır. Digər bir dəyişən əhalinin ümumi gəlirləri isə 1%-lik artım pul qənaətində 0.62%-lik bir artıma səbəb olmaqdadır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Magistr dissertasiya işində ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsi, onun vacib göstəricisi olan gəlirlərin səviyyə və dinamikası statistik təhlil edilmiş, nəzəri və praktiki faydası olan aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1) Dövlət statistika xidməti nümunəsində statistik informasiya sahəsi vacib mövqelərdən birini tutur. Statistik informasiya sahəsinin mühüm vəzifəsi məlumat istehlakçılarını yüksək keyfiyyətli və operativ statistik informasiyalarla təmin etməkdən təşkil edilmişdir. Bu vəzifəni icra etmək üçün regional və inzibati məlumat sistemləri və şəbəkələri formalaşdırılmalı, inzibati registr üzrə statistik registr yaradılmalı, bu məlumat vəsaitlərinin vahid informasiya məkanına inteqrasiya edilməsi təmin olunmalıdır.

2) Ölkə daxilində statistika xidmətinin dünya standartlarına müvafiq olaraq inkişaf etdirilməsi bütün sivil dövlətlərdəki kimi AR-da da seçmə müşahidəsinin təşkil edilməsini təməli kimi özünü göstərən statistik registrin yaradılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə əlaqəsinin formalaşdırılması prosesi baş verir.

3) Yaşayış səviyyəsi ölkə əhalisinin mənəvi, maddi və sosial tələbatlarının ödənməsini səciyyələndirən sosial norma və iqtisadi kateqoriyadır. Yaşayış səviyyəsi standartının mühüm elementləri sağlamlıq, qida, əhalinin qazandığı gəlirləri və xərcləri, ev əmlakı, yaşayışı, ödənişli xidmətləri, ölkə əhalisinin mədəni səviyyəsi, sosial təminatıdır və s. Yəni, ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsi əhalinin xidmətlərlə təmin edilməsi, onların istehlakının zəruri səviyyəsi və tələbatlarının əlverişli ödənilməsi dərəcəsi olaraq təyin olunur.

4) Edilən təcrübədə ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsinin mühüm sosial-iqtisadi göstəricilərinə bunlar aid olunur: pul gəlirləri; sərəncamda olan əmək haqqları ; iqtisadiyyat sahəsində çalışanlara müəyyən edilmiş orta aylıq maaş; müəyyən edilmiş aylıq pensiyaların tutumu; həyat minimumunun tutumu; pul gəlirləri həyat ən kiçik kəmiyyətindən aşağı olan əhalinin sayı; ölkə əhalisinin uyğun sosial qrupları üzrə həyat minimumunun miqdarı ilə başqar göstəricilərin müqayisə edilməsi.

4) AR-da bazar əlaqələrinin daha çox tərəqqi etməsi həlledici səmərəli dövlət tənzimlənməsini, makroiqtisadi dəyişməzliyi, inflyasiyaya nəzarətə edilməsini, struktur yenilikləri, işgüzar aktivliyin artmasını vacib edir. Bu tədbirlərin yavaş-yavaş təşkili iqtisadiyyat sahəsində bazar fəaliyyəti mexanizminin yaranmasının obyektiv proseslərini ərsəyə gətirir ki, nəticə etibarilə bu da əlverişliliyin artmasını təmin edən struktur yeniliklərə səbəb olur. Bu, sosial - iqtisadi proseslər bir-birilə daim qarşılıqlı əlaqədədir. Bazar iqtisadiyyatında yaşayış səviyyəsinin sosial standartları bazasında yaradılan ölkə əhalisinin sosial müdafiəsi, onun pul gəlirlərinin tutumu, diferensiasiyası və dinamikası, o cümlədən insanın yaşayış fəaliyyətinin başqa şəraiti mövzularının statistik tədqiq edilməsi olduqca vacibdir. Bilirik ki, iqtisadiyyat sahəsində məhsul və xidmətlərin dəyərlərinin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsi ev təsərrüfatı büdcəsinə, onların fərmanında mövcud olan pul gəlirlərinə, yəni yaşayış səviyyəsinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Aydınır ki, məhsul və xidmətlərin istehlak dəyərlərinin yüksəlmə tempi ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsi göstəricilərinin yüksəliş tempini qabaqlayarsa onda alınmış nəticənin heç bir pozitiv təsiri olmayacaqdır. Bu səbəbdən də ölkənin sosial-iqtisadi və pul-kredit siyasətində inflyasiyanın istənilən səviyyədə saxlanılması mühüm vəzifə olaraq ifadə edilir. Rəsmi statistikanın mövcud məlumatları ölkə daxilində istehlak məhsullarının və xidmətlərin dəyərinin sosial-iqtisadi tərəqqisini stimullaşdıran səviyyəsinin yaradıldığını göstərir.

İSTIFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı, 2010
2. Azərbaycan Respublikasının “İstehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi haqqında” qanunu. AR Prezidentinin 19.08.1995 il. 113 nömrəli Fərmanı
3. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.H. Mikro və Makroiqtisadiyyat dərslük.
4. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı Statistik məcmuə. ADSK, Bakı, 2018
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, ADSK, Bakı, 2018
6. Abdullayev L.İ. İstehlak bazarı və onun tınzımlənməsi problemi. Avtoreferat. Bakı. ADİV. 2005,-22 s.
7. Abbasov A.F.Sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı: «Elm və həyat», 1998
8. Ələsgərov F.N. İstehlak malları bazarı: idarəetmə formaları və metodları. Bakı: Azərnəşr, 1993
9. İmanov Q., Həsənlı Y. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil. ELM, 2001, 248 səh.
10. Yadulla Həsənlı. Rasim Həsənov. İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Bakı, Nəftə Press, 2002, 303 səh.
- 11.
12. Yadulla Həsənlı. İstehlak funksiyası və vergi multiplikatoru. Azərbaycan EA, İqtisadiyyat İnstitutu, “Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri (məqalələr toplusu)”, II buraxılış, Bakı, Elm, 1999,s. 105-109/
13. Yadulla Həsənlı, B.T.Xəlilov, A.N.Fərzəliyev, T.H.Məlikova. Ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin reqresiya modeli. Az. MEA Xəbərləri, Fizika-texnika və riyaziyyat elmləri seriyası, XXI cild, №2, Elm, 2001, s.122-126.
14. Şəfiqə Məmmədova, Nuridə Əmiraslanova. Müasir iqtisadi nəzəriyyələr. Sumqayıt 2016.

Xarici dildə

1. AKDİŞ, Muhammet; Para Teorisi ve Politikası, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006
2. Aliyev, K., Dehning, B., Nadirov, O. Kaynak bakımından zengin bir ülkede bütçe harcama kalemlerinin "üretkenliğinin" modellenmesi: Azerbaycan'dan kanıtlar. Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Vol. 13, No. 4, 2016
3. Aliyev, I., Doğal Kaynak Etkisi Üzerine Denemeler, Ekonomik Araştırma ve Lisansüstü Eğitim Merkezi, Charles Üniversitesi, tez, 2013. <http://www.cerge-ei.cz/pdf/dissertations/2013-aliyev.pdf>, 15.08.2016.
4. Aliyev, K., Dehning, B., Nadirov, O. Kaynak bakımından zengin bir ülkede petrol dışı GSYİH üzerindeki mali politika etkilerinin modellenmesi: Azerbaycan'dan kanıtlar. Yayımlanmamış bilimsel araştırma, 2016
5. Aliyev, K., Mikayilov, C. Bütçe, zengin kaynaklardan oluşan bir ülkede uzun vadeli ekonomik büyüme için bir terfi sunar mı? Azerbaycan'dan kanıt. Akademik Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Vol. 2, No. 2, s. 147-168,2016
6. Aliyev, K., Nadirov, O. Maliye politikası Azerbaycan'da petrol dışı ekonomik performansı nasıl etkiler? Akademik Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Vol. 2, No. 3, s. 11-29,2016
7. Erdal M. Ünsal. Makro iktisat. 10. baskı, Resim, 2013
8. EROĞLU, Nadir; Türkiye’de Parasal Kesim ve Merkez Bankası İşlemlerinin Analizi, İstanbul, Der Yayınları, 2004
9. Frederic Mishkin. Para Teorisi ve Politikası: Yorumlayıcı: Prof.Dr İlyas Şıklar, Prof.Dr Ahmet Çakmak, Yrd. Doç. Suat Yavuz, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 2015
- 10.Hakhverdiyev A., Hasanov V., Ekonomi, 1. Baskı, Bakü, 2016
- 11.Hasanov, F. Azerbaycan'da Petrol Dışı Kesim Sektöründe Maliye Politikasının Rolü, Hazar Raporu, Cilt. 4, s. 162-73, 2013
- 12.Hasanov, F. Hollanda hastalığı ve Azerbaycan ekonomisi. Komünist ve Post-Komünist Çalışmaları, Vol. 46, s. 463-480, 2013

- 13.Hasanov, F. Mikayilov, C. Yusifov, S., Aliyev, K. Mali açıdan desantralizasyonun kaynak bakımından zengin bir ekonomide petrol dışı ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. Avrasya İşletme ve Ekonomi Dergisi, Vol. 9, No. 17, s. 87-108,2016
- 14.Hasanov, F., Alirzayev, E. Devlet, petrol ihracat ekonomisinin ekonomisini, DYY'leri ve petrol dışı sektörünü destekledi. Sosyal-Ekonomik Araştırma Merkezi, Qafqaz Üniversitesi. Yayınlanmamış bilimsel araştırma, 2017
- 15.Hasanlı Yadulla, Cihan Bulut. Azerbaycan Ekonomisinde Temel Üretim Faktörlerinin Milli Gelire Etkisinin Cobb Douglas Üretim Fonksiyonu İle Değerlendirilmesi – IX Ekonometri ve İstatistik sempozyumu bildiriler özet kitapçığı, Kuşadası. Türkiye, 28-30 mayıs 2008 .,sıh 63
- 16.Kemal Yıldırım, Doğan Karaman, Murat Taşdemir. Makro ekonomi. 12. Baskı, Öne Çıkanlar, 2014
- 17.Koeda, J., Kramarenko, V. Devlet harcamalarının büyümeye etkisi: Azerbaycan örneği. Uluslararası Monterary Fonu Çalışma Raporu, 2014
- 18.MarkSkousen. Modern ekonominin oluşumu: büyük düşünürlerin yaşamları ve fikirleri. ME Sharpe, Inc., 2011
- 19.Rudiger Dornbush, Stanley Fischer, Richard Stars. Makroiqtisadiyyat. 11. baskı, Doğu-Batı, 2015

1. John Maynard Keynes, Genel Emloyment Teorisi, Faiz ve Para.Macmillan, 2016
2. Hasanli Y. The evaluation of mutual substitution elasticity of capital and labour factors by application CES function for economy of Azerbaijan – The jurnal of economic sciences ; Theory and practice, 2013, p. 77-96, Year; Volume 70, #1/2013, ISSN 2220-8739
3. Hasanli Y., Hasanov F., Mansimli M. Equilibrium prices model for sectors of Azerbaijan economy based on input-output tables// ecomod 2010,

- International conference on economic modeling, İstanbul, July 7-10, 2010, İstanbul Bilgi University, pp. 63:, ecomod2010 papers tam metn: 36 səh.
4. Michael BURDA, Charles WYPLOSZ. Macroeconomics, A EUROPEAN Text, Fourth edition, Oxford University Press, 2005
  5. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics, 15 edition. McGRAW-Hill, INC. 2014
  6. Llewellyn David T. (2005), "Competition and Profitability in European Banking: Why Are British Banks So Profitable?", Economic Notes by Banca Monte dei Paschidi Siena SpA, 34.
  7. Yeh, Quey-Jen (1996) "The Application of Data Envelopment Analysis in Conjunction with Financial Ratios for Bank Performance Evaluation" The Journal of the Operational Research Society, Vol. 47, No. 8, pp.980-988.
  8. Sufian, F. and Habibullah, M.S. (2009). Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Bank Profitability: Empirical Evidence from the China Banking Sector, Front. Econ. China 4:274-291
  9. Safarli, E. and Gumus, G. K. (2010). The effect of Macroeconomic Factors on the Performance of Azerbaijan Banking System. Master Thesis. Dokuz Eylul University, 11, 56-69
  10. Bilal, M., Saeed, A., Gull, A. A., and Toquer, A. (2013). Influence of Bank Specific and Macroeconomic Factors on Profitability of Commercial Banks: A Case Study of Pakistan. Research Journal of Finance and Accounting.
  11. Nuriyeva Z. (2014). Factor Affecting the Profitability of Azerbaijan Banking System. Master dissertation. Eastern Mediterranean University, pp. 22-25.
1. Елисеева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: Учебник / Под ред. чл.-корр. РАН И.И. Елисеевой. - 5-е изд. перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2014.
  2. Журавлева Г.П. Экономика: Учебник. М. Юристъ, 2012

İnternet resursları

1. <https://www.oecd.org>
2. <https://www.ilo.org>
3. <https://www.unece.org/>
4. <https://www.stat.gov.az/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. 1992-2017-ci illərdə Azərbaycanda Ümumi daxili məhsul, istehlak xərcləri, idxal, ixrac və valyuta kursunun dinamikası min.manat.....	20
Cədvəl 2. Alternativ mümkün olan istehlak cütləri.....	23
Cədvəl 3. Əhalinin ümumi istehlak, gəlir, məhsul və qənaət olunan pul (mlyn manat ilə) (2005-2017).....	51

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1. ÜDM-in nominal həcmi (milyon manatla).....	21
Diaqram 2. ÜDM-in nominal həcmi, istehlak xərcləri.....	22
Diaqram 3. 2005-2017-ci illər Əhalinin ümumi istehlak, gəlir, məhsul və qənaət olunan pul (mlyn manat ilə) dinamikası.....	52

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. İstehlakçının büdcə məhdudiyəti.....	24
Şəkil 2. "Qiymət-istehlak xətti".....	25
Şəkil 3. "Gəlir - istehlak" əyrisi vasitəsilə Engel əyrisinin qurulması.....	26
Şəkil 4. "Gəlir - istehlak" əyrisi vasitəsilə Engel əyrisinin qurulması.....	27
Şəkil 5. Keynsin səmərəli tələb nəzəriyyəsinin sxematik təsviri.....	33

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Əhalinin ümumi istehlak qrafiki.....	52
Qrafik 2. Əhalinin ümumi gəlirləri.....	53
Qrafik 3. Ümumi daxili məhsul qrafiki.....	53